

Putopis kao *modus vivendi* portugalske i (luzo-)brazilske književnosti kroz stoljeća

Mnogi, ne samo (književno)teorijski, nego i ini proučavatelji putopisa – kao nedvojbeno izrazito hibridna žanra, u kojemu se tijesno, ponekad i posve nerazlučivo, isprepliću kako dnevnički, autobiografski ili memoarski zapisi tako i (više ili manje privatna) pisma s jedne, odnosno općekulturni, popularnoznanstveni ili čak znanstveni (antropološki, etnografski, nautički, diplomatski, politički, turistički, hodočasnički *etc.*) tekstovi s druge strane – s pravom su tvrdili da nam je njegov diskurs, pomalo protuslovno, u isto vrijeme i krajnje (prividno) poznat i krajnje (nimalo prividno) nepoznat.

Poznat jer se s njim, htjeli mi to ili ne, zamalo svakodnevno (eruditno herodotovsko-strabonovski ili općeobrazovno “žuto-tiskovinski” odnosno “TV-sapunički”) prisno družimo, a nepoznat jer je spomenuto druženje (uz tek pokoju iznimku koja navodno potvrđuje pravilo) još uvijek (književno)teorijski gotovo posve neistraženo, a tako će po svoj prilici do daljnjega i ostati. Vjerojatno ne zato što bi netko namjerno ustajao na navedenu protuslovlju, nego zato što je to protuslovlje, kad je riječ o putopisnoj literaturi, jamačno dijalektički ustrojeno: *bios praktikos* (*vita activa*) kao teza i *bios theoretikos* (*vita contemplativa*) kao antiteza rađaju *putopisnu* sintezu koja se može samo intuitivno (umjetnički) doživjeti (ili eventualno proživjeti), no nipošto ne i teorijski, odnosno znanstveno (do kraja) dokučiti. Kad bi tome bilo tako, onda bi putopisnost zasigurno znatno izgubila na pustolovnosti kao svojoj najdubljoj biti koja je ujedno i njezin neposredni *modus operandi*.

Posebno je to uočljivo u onim (europskim) književnostima koje su silom povijesno-zemljopisnih (ne)prilika bile tijesno upućene na putopisnu literaturu kao *conditio sine qua non* ne samo svoje književne i (opće)kulturne, nego, na neki način, i nacionalno-političke samobitnosti i (samo)opstojnosti, kakva je nesumnjivo portugalska (a dijelom i kasnija brazilska, odnosno točnije, luzo-brazilska). Više je čimbenika uvelike pridonijelo tome. Prije svega razmjerno nepovoljan zemljopisni položaj portugalske države (tisućljetna opkoljenost vazda pogibeljnim Oceanom s jedne, te barem povremeno pogibeljnim Španjolcima s druge strane), kojemu svakako valja pribrojiti što dobrovoljne što prisilne (po Portugalce sigurno ne

uvijek pretjerano povoljno sklopljene) političke i ine saveze, kao i činjenicu da se Portugal zarana, nerijetko zbog pukog (gospodarskog) preživljavanja, morao okretati vojnopomorskim (preko)oceanskim pohodima koji će u velikoj mjeri diktirati njegovu naglašenu usmjerenost upravo putopisnim književnim vrstama, kako na vlastitom, europskom tlu, tako i na golemim (budućim) afričko-azijsko-američkim kolonijalnim prostranstvima.

Prije nego li se, međutim, nešto opširnije dotaknemo nadalje *književno* relevantnoga luzitanskog putopisnog korpusa, valja nam se barem ukratko osvrnuti i na mnogobrojne brodske dnevnikare (*roteiros*) ili, u širem smislu riječi, nautičku literaturu koja je uglavnom *a priori*, a ponekad i *a posteriori*, pratila (prva) portugalska prekomorska putovanja uvelike oblikujući sve kasnije slične maritimne tekstove. Golema količina strogo nautičkih (izričito stručnih) tekstova (lišenih bilo kakvih beletrističkih pretenzija) lako je razumljiva imamo li na pameti da su u to doba izrazito pustolovne (i za ondašnje pojmove “redovite”) prekoceanske plovidbe (ponajviše na relaciji Europa – Indija) kroz više od dva stoljeća bile portugalska ekskluzivnost.

Većina takvih tekstova bavila se isključivo podrobnim opisima pojedinosti o kojima je ovisila uistinu krhka sudbina onodobnog moreplovstva, kao što su luke, zaljevi, rtovi, otoci, poluotoci, rijeke, oluje, vjetrovi, morske struje, flora i fauna, prosječna dubina odnosno geološki sastav podmorja (mulj, pijesak, kamen, šljunak) i sl. Neki od njih naknadno su skupljeni u svojevrstne maritimne zbornike. Jedan od njih, primjerice, jest dvosveščano djelo *Livro de Marinharia* (*Knjiga o moreplovstvu*, Lisabon, 1904), čiji je autor (bar kad je riječ o prvome svesku, dok je autorstvo drugoga prilično upitno) João de Lisboa živio na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće. Za njim, sudeći prema međunarodnom ugledu, nije zaostajao ni *Roteiro da carreira da Índia* (*Putopis s pomorskog putovanja po Indiji*, oko 1536) Dioga Afonsa (preveden na nizozemski, engleski i francuski). U skupinu navedenih tekstova ubrajaju se i *Roteiros da carreira da Índia* (*Putopisi s pomorskog putovanja po Indiji*, oko 1575. i 1591) Vicentea Rodriguesa, *Roteiro [...] desde o cabo da Boa Esperança até o das Correntes* (*Pomor-*

ski dnevnik [...] vođen od Rta dobre nade do Rta Correntes¹, 1575)² Manuela de Mesquite Perestrela, *Roteiro da navegação e carreira da Índia (Pomorski putopis i brodsko putovanje Indijom, 1612)* Gaspara Ferreire Reimãoa, *Roteiro da carreira da Índia (Putopis s pomorskog putovanja po Indiji, oko 1621)* Aleixa da Mote, *Roteiros (Brodski dnevnici, 1675. i 1681)* Luísa Serrãoa Pimentela (1613–1679), *Arte prática de navegar, e roteiro das viagens e costas marítimas do Brasil, Guiné, etc. (Praktična vještina moreplovstva s opisima putovanja morskim obalama Brazila, Gvineje itd., 1699)* njegova sina Manuela Pimentela (1650–1719) te mnogi drugi.

Među citiranim maritimnim tekstovima posebno mjesto zauzima djelo Duartea Pacheca Pereire (Lisabon, oko 1465. – *id.*, oko 1533) *Esmeraldo de Situ Orbis*³ u kojemu taj luzitanski kozmograf i moreplovac donosi zemljopisne koordinate svih tada poznatih luka, razotkriva zablude antičkih učenjaka i ustrajno promiče “iskustvo kao majku svih stvari”, utirući put kasnijem empirizmu. Pereiri svakako valja pribrojiti i četvrtog po redu portugalskog “potkralja Indije” (*vice-rei da Índia*) Joãoa de Castra (Lisabon, 1500. – Goa, 1548), autora više pomorsko-putopisnih djela, među kojima se posebno ističu brodski dnevnici što ih je sustavno vodio ploveći na relaciji Lisabon – Goa (*Roteiro de Lisboa a Goa, 1538*), odnosno Goa – Diu (*Roteiro de Goa a Diu, 1538–1539*), te krajnje pedantan nautički opis putovanja Crvenim morem (*Roteiro do Mar Roxo, 1540–1541*). U spomenutim djelima Castro (slično Pereiri, samo još radikalnije) zagovara “kritički eksperimentalizam” kao osnovni preduvjet napretka ponajprije na području nautike, a onda i na području svih ostalih (prirodnih) znanosti.

No ono po čemu João de Castro, usprkos svom izrazito konciznom, leksički gotovo škrtom izričaju, ne prestaje biti zanimljiv i sa znatno šireg – (književno)putopisnog gledišta jesu njegovi plastični, živopisni, povremeno narativno “začinjeni” opisi ljudi, krajeva i običaja s kojima se “premierno” susreće na svojim pomorskim putovanjima, ne susprežući se dapače (kad god mu se to činilo stručno-nautički, ali jednako tako i beletristički neophodnim!) od kozmografskih, zemljopisnih, ekonomskih i, naravno, etnografskih komentara, čime je u stanovitoj mjeri utjecao i na, da se tako (pomalo nespretno) izrazim, literarizaciju (ili poknjiževljenje) dotad prilično suhoparnih, strogo nautičkih tekstova, zanimljivih isključivo razmjerno uskom krugu praktičnih ili “teorijskih” moreplovaca.

¹ Port. *Cabo das Correntes*. Riječ je o rtu smještenu u zambičkoj pokrajini Inhambane.

² Radi se o godini u kojoj je navedeno djelo posvećeno kralju Sebastijanu, dok je sama godina njegova objavljivanja i dalje nepoznata.

³ Naslov je latinski, dok je sâmo djelo pisano portugalskim jezikom.

U istu bi se kategoriju pomorsko-putopisnih tekstova s (u današnjem smislu riječi) rudimentarnim beletrističkim primjesama mogao uvrstiti i *Roteiro da Viagem de Vasco da Gama (Dnevnički zapis o putovanju Vasca da Game)* Álvára Velha,⁴ kojim se, pišući epopeju *Os Lusíadas (Luzitanci, 1572)* služio i najveći pjesnik portugalskog jezičnog izraza Luís Vaz de Camões (1525–1580) te osobito *Carta de Pêro Vaz de Caminha (Pismo Pêra Vaza de Caminhe)*⁵ portugalskom kralju Manuelu, s razmjerno opsežnim izvješćem o otkriću, odnosno točnije, pronalasku Brazila.

Pismo je prvi pisani dokument o brazilskoj povijesti. U njemu autor (službeni pisar flote Pedra Álvaresa Cabrala koja je 1500. i “pronašla” Brazil) iznosi prve, još “nep(r)očesljane” dojmove o Zemlji istinskoga križa (Terra de Vera Cruz, kako je budući Brazil prozvao spomenuti pisar) – dojmove koji se zapravo mogu svesti na jednu jedinu riječ što stoji u začetku mudroslovlja kao takvog, a to je (u)divljenje ili čuđenje (*thauma*), prouzročeno neočekivanim susretom s (upravo zastrašujuće veličanstvenim) Nepoznatim. Posebno je zanimljiv Caminhin “halo-efekt” pri prvome susretu s urođenicima – Indijancima na morskome žalu, gdje je ujedno (koliko je barem zasad poznato) obavljena i prva razmjena u europsko-južnoameričkoj trgovinskoj povijesti. Za ilustraciju ponajprije Caminhina, ali u isto vrijeme i nautičko-putopisnog stila ranog portugalskog kinjentizma, citirat ćemo par ulomaka iz navedenoga Pisma u prijevodu Želimira Brale:

Tada spustismo batele i kaiće te odmah stigoše kapetani nava na ovu zapovjedničku navu i dogovoriše se. A zapovjednik naredi da u bateli na kopno ode Nicolau Coelho da vidi onu rijeku. Čim on krene, obalom stadoše pristizati ljudi, sada dva, sada tri, tako da ih je ondje bilo, kad je batela stigla do ušća rijeke, već osamnaest ili dvadeset. Bijahu sive puti, posve goli, ništa im ne pokrivaše stidna mjesta. U rukama imahu lukove i svoje strelice. Odlučno priđoše bateli, a Nico-

⁴ Premda dio povjesničara još uvijek nije posve uvjeren kako je autor navedena putopisa Álvaro Velho, većina ih prihvaća postavku iz 19. stoljeća prema kojoj je upravo taj pomorac (navodno izravni sudionik spomenutog putovanja) sastavio izvješće o otkriću da Gamina pomorskog puta u Indiju (1497–1499). Álvarovim izvješćem poslužiti će se i glasoviti portugalski renesansni historiograf Fernão Lopes de Castanheda (Santarém, oko 1500. – Coimbra, 1559) prilikom pisanja svog poznatog ljetopisa naslovljenog *História do Descobrimento e Conquista da Índia pelos Portugueses (Povijest portugalskog otkrića i osvajanja Indije)*. Gotovo tri puna stoljeća nije se ništa znalo o sudbini tog ljetopisa, sve dok ga 1834. povjesničar i književnik Alexandre Herculano nije pronašao u Knjižnici samostana Svetoga Križa u Coimbr (Biblioteca do Mosteiro de Santa Cruz de Coimbra), darovavši ga Središnjoj gradskoj knjižnici u Portu (Biblioteca Pública e Municipal do Porto), gdje se nalazi i danas.

⁵ Zanimljivo je da je spomenuto Caminhino pismo više od dva stoljeća ostalo nepoznato javnosti. Objavljeno je tek pošto ga je 1773. u Portugalskom državnom arhivu (Arquivo Nacional da Torre do Tombo) slučajno otkrio José de Seabra da Silva.

lau im Coelho dade znak neka odlože lukove. Te ih oni odložiše.

Tamo on ne mogaše ući s njima u razgovor ni korisno se sporazumjeti, jer se more razbijalo o obalu. Samo im dade crvenu beretku, lanenu kapu i crni šešir sa širokim obodom. A jedan mu od njih dade šešir od dugih ptičjih, crvenih i sivih pera, kao da su od papagaja. A drugi mu dade veliku ogrlicu od bijelih, sićušnih brojanica, sličnih nekoj tropskoj školjki, za koje darove vjerujem da ih zapovjednik šalje Vašem Veličanstvu. Potom se vratiše na brodove jer bijaše kasno i jer se s njima nije moglo govoriti zbog huke mora. (...)

Afonso Lopes, naš pilot, u jednom od malih brodova po nalogu zapovjednika, živahan čovjek i vješt tome, odmah uđe u kaik da iznutra istraži luku. I na splavi od tri međusobno povezane daske uzme dvojicu od onih ljudi sa zemlje, mladiće i dobro uhranjene. Jedan imaše luk i šest ili sedam strelica. A obalom su išli mnogi sa svojim lukovima i strelicama i nisu se njima poslužili. Dovede ih zapovjedniku, već po mraku, te na njegovu brodu budu primljeni s velikim zadovoljstvom i slavljem.

Izgledom su sivi, pomalo crvenkasti, lijepih lica i lijepih noseva, dobro građeni. Hodaju nagi, bez ikakva pokrivala, i nije im važno jesu li im stidni dijelovi pokriveni ili goli. A u tome su toliko bezazleni, kao kad pokazuju lice. Donje usne obojici bijahu probušene i u njih stavljena bijela kost duljine položena dlana i debljine pamučne čahure, oštra na kraju kao svrdlo. Stavljaju je s unutrašnje strane usnice, a ono što dođe između usnice i zuba načinjeno je kao kula u šahu. Tako je oni ondje uglavljenju nose da im ne smeta, niti im iskrivljuje govor, niti smeta pri jelu i pilu. Kosa im je glatka, a bijahu ostrizeni visoko, s puno kose, i obrijani do iznad ušiju.⁶

Ipak, uz dužno poštovanje prema svim dosad spomenutim putopisima (najvećim dijelom dakako strogo) nautičke provenijencije, portugalska pomorsko-putopisna literatura svoj najviši književnopoljivni domet ostvaruje u tzv. tragično-pomorskim pripovijestima – svojevrsnim brodolomnim zapisima koji će u 18. stoljeću biti konačno sabrani i objavljeni u dvosvečanom izdanju pod zajedničkim naslovom *História Trágico-Marítima (Tragično-pomorska pripovijest*, ur. Bernardo Gomes de Brito, Lisabon, I. sv. 1735, II. sv. 1736).

Najveći dio tih pripovijetki još i danas izrazito je privlačan prije svega domaćem, ali i inozemnom čitateljstvu, ponajviše zbog krajnje napetih opisa egzotičnih krajolika i pogibelji kroz koje su prošli rijetki preživjeli brodolomnici na putu od matične zemlje (Portugala) do Indije (točnije, do tzv. Istočnih ili Portugalskih Indija), ploveći na najčešće pretovarenim lađama koje bi se tijekom iznenadnih tropskih oluja pretvarale u najkrvavija poprišta nagonske borbe za opstanak. Sastavljač osamnaestostoljetnog tragično-pomorskog zbornika Brito kronološkim je slijedom u

njega uvrstio dvanaest (većinom neanonimnih, dakle poimence obrađenih) brodolomnih zapisa,⁷ književno ih donekle dotjeravši kako bi dodatno dobile na zanimljivosti, dok je niz drugih, dotad neobjavljenih brodolomnih sudbina u 20. stoljeću objavio Damião Peres, naslovivši ih *Viagens e naufrágios célebres dos séculos XVI, XVII e XVIII (Glasovita putovanja i brodolomi iz 16., 17. i 18. stoljeća*, Porto, 1937–1938).

Osim gore spomenutih, u zbornike uvrštenih i zbog toga na neki način kanonski tretiranih tragično-pomorskih pripovijetki, u povijesti portugalske putopisne književnosti nailazimo i na popriličan broj pjesnički ili prozno uobličjenih brodolomnih slučajeva koji su (premda kanonski nepriznati) u svoje vrijeme doživjeli golemu popularnost. U tom je smislu, čini se, najdalje “dogurao” svestrano nadaren umjetnik – pjesnik odnosno književnik, slikar i glazbenik te nadasve ratni pustolov (borio se u Indiji i Maroku, a sudjelovao je, premda u podmakloj dobi, i u alkazarkibirskoj bitki) Jerónimo Corte-Real (oko 1530–oko 1590).

Nakon bogatog ratnog i zarobljeničkog iskustva svoje nimalo mirne “umirovljeničke” dane taj isluženi pustolov provodi na imanju nedaleko Évore, gdje nastaje niz njegovih (iz današnje perspektive uistinu “stihoklepačkih”) poema brodolomne tematike, koje su za autorova života postigle neviđen uspjeh, no danas jedva da ih itko spominje. Među navedenim epskim poemama (sa sporadičnim lirskim obilježjima), pisanima ponajviše nerimovanim desetercem, najviše se ističu *Naufrágio e lastimoso sucesso da perdição de Manuel de Sepúlveda (Brodolom i žaljenja vrijedna pogibija Manuela de Sepúlvede*, 17 pjevanja, 1594), *Successo do Segundo Cerco de Dio (Druga uspješna opsada Dia*, 22 pjevanja, 1574) te *Austriada, ou Victoria de D. Juan de Austria en el golfo de Lepanto (Austrijada ili pobjeda Ivana Austrijskog u Lepantskome zaljevu*, 15 pjevanja, 1578).

Kad je riječ o tragično-pomorskom putopisnom žanru, evorskom “stihoklepcu” ne samo da se kvantitetom i popularnošću uvelike približio, nego ga je kvalitetom štoviše i daleko nadmašio jedan od najpoznatijih sedamnaestostoljetnih portugalskih, ali i

⁷ Evo naslova tih zapisa: *Naufrágio do galeão grande S. João (Brodolom velikog galijuna Sv. Ivan*, 1552), *Naufrágio da nau S. Bento (Brodolom nave Sv. Benedikt*, 1554), *Naufrágio da nau Conceição (Brodolom nave Bezgrešno Začeće*, 1555), *Naufrágio das naus Águia e Garça (Brodolom nava Orao i Čaplja*, 1559), *Naufrágio da nau Santa Maria da Barca (Brodolom nave Santa Maria da Barca*, 1559), *Naufrágio da nau S. Paulo (Brodolom nave Sv. Pavao*, 1561), *Naufrágio da nau de Jorge de Albuquerque Coelho (Brodolom nave Jorge de Albuquerque Coelho*, 1565), *Naufrágio da nau Santiago (Brodolom nave Sv. Jakov*, 1585), *Naufrágio da nau S. Tomé (Brodolom nave Sv. Toma*, 1589), *Naufrágio da nau S. to Alberto (Brodolom nave Sv. Albert*, 1593), *Naufrágio da nau S. Francisco (Brodolom nave Sv. Franjo*, 1596) te *Naufrágio do galeão Santiago e nau Chagas (Brodolom galijuna Sv. Jakov i nave Rane Kristove*, 1602).

⁶ V. Caminha, Pêro Vaz de: “Pismo Kralju Manuelu”, u: *Treći program hrvatskog radija*, br. 39, Zagreb, 1993, str. 56–57.

iberskih književnika općenito – Francisco Manuel de Melo (Lisabon, 1608. – *id.*, 1666). Pogotovo se to odnosi na njegove *epanafore* – književno-historiografski pripovjedni žanr naglašeno didaktičkog karaktera, karakterističan upravo za tog autora (pri čemu mu je kao povijesni uzor u velikoj mjeri poslužio Tacit). U čuvenu Melovu djelu *Epanáforas de Vária História Portuguesa (Epanafore s raznih područja portugalske povijesti*, Lisabon, 1660), od ukupno pet “povijesno-didaktičkih priča” (koliko ih obasiže navedena zbirka), tragično-pomorskih sudbina dotiču se dvije, pri čemu je vjerojatno najveći (međunarodni) uspjeh doživjela druga po redu – *Epanáfora Trágica (Tragična epanafora)*. U njoj autor bombastično baroknim jezikom opisuje kako je jedva jedvice uspio izvući živu glavu iz brodoloma koji je 1627. zadesio portugalsku ratnu flotu (pod zapovjedništvom Manuela de Meneses) u Biskajskom zaljevu. Spomenuta epanafora čita se napeto, poput krimića, pa stoga nije čudo da je ubrzo postala putopisna uspješnica, ponajprije na Iberskom poluotoku i u Francuskoj, a potom i u drugim (prije svega, naravno, luzofonim) zemljama.

Da zaključimo: kada se raspravlja o luzitanskom pomorsko-putopisnom (ponajprije, dakako, brodolomnom) književnom korpusu, valja upozoriti na činjenicu koju odavno naglašavaju mnogi njegovi proučavatelji⁸ – činjenicu, naime, da su stvarne (nefiktivne) tragično-pomorske pripovijesti uistinu bitne sastavnice epske drame (ispravnije bi možda bilo reći: tragedije) portugalskoga naroda – drame što se gotovo neprestance odvijala u trostoljetnom rasponu od 15. do 17. stoljeća. Posrijedi je zapravo neželjeno, ali istodobno i posve neizbježno naličje razdoblja Velikih osvajanja i otkrića – (golema) nesreća kojom se kupovala (golema) slava – da parafraziram avangardnog pjesničkog “glasnogovornika” pionirskih prekocean-skih putovanja Camõesovih zemljaka – Fernanda Pessou (1888–1935).

Pritom, međutim, treba neprestance imati na pameti još jedan neobično važan podatak vezan uz portugalsku maritimno-putopisnu (poglavitito, naravno, brodolomnu) literaturu – podatak prema kojemu je navedena literatura imala znatan, bilo izravan, bilo neizravan međunarodni odjek (i to, razumije se, ne isključivo u zemljama portugalskog govornog područja). Taj odjek osjećao se ne samo tijekom triju stoljeća njezine (književno-)povijesne aktualnosti u nacionalnim portugalskim okvirima, nego i dugo vremena poslije toga, u 18. pa čak i u 19. stoljeću (štoviše: u njegovoj drugoj polovici), o čemu, primjerice, svjedoči i pripovijest (neki je nazivaju i kratkim romanom) “Tužna Jele” dubrovačkog biskupa Mate Vodopića (Dubrovnik, 1816. – *id.*, 1893). Radi se o djelu koje bismo, na tragu portugalske žanrovske poe-

tike, mogli svrstati u prije spomenutu kategoriju *tragično-pomorskih pripovijesti*, kakvima zbog svoje vjekovne upućenosti na more i njegovu nestalnu čud, obiluju obje književnosti: portugalska i, u manjoj mjeri, hrvatska.⁹

Snažnu međunarodnu čitateljsku i (književno)kri-tičku recepciju doživio je i zasigurno najpoznatiji šesnaestostoljetni luzitanski putopis pod naslovom *Peregrinação (Lutanja, Lisabon, 1614)* “portugalskoga Marka Pola” – Fernão Mendesa Pinta (Montemor-o-Velho, između 1509. i 1514. – Almada-Pragal, 1583). U Mendes Pintovim *Lutanjima* čudesno se isprepliću zbilja i fikcija jer autor svemu o čemu priča uspijeva dati privid vjerodostojnosti osobno proživljenog iskustva, čak i kada opisuje krajeve kroz koje nikada nije prošao ili kada naprosto izmišlja likove i događaje, ubacujući u tekst čitave rečenice na nama, ali najvjerojatnije i njemu samom nepoznatim jezicima.

Usprkos tome, razmjerno se lako, međutim, mogu razabrati poglavlja gdje progovara izravno autorovo iskustvo (opis Japana) od onih gdje se neizravno rekonstruiraju razni literarni izvori (opis Kine, primjerice). Zanimljivo je da Mendes Pinto u usta svojih junaka stavlja brojne pogrдне komentare u vezi

⁹ Nas, dakako, *Tužna Jele* u ovom kontekstu ponajviše zanima ne samo zbog brojnosti mogućih usporednica s tematski srodnim pripovijestima u portugalskoj književnosti onog vremena, nego i zbog onog dijela sadržaja Vodopićeve pripovijetke u kojem se govori o portugalskom brodu i njegovom putovanju “put istočnih Indija” odnosno o povratku u lisabonsku luku. Kako je riječ o istinitom događaju koji je, prema vlastitom priznanju, tada još gruški župnik don Mato iskoristio za svoju “tragično-pomorsku pripovijest”, njegov zapis ima zapravo karakter pomorske kronike koja je, uvrštenjem u književno djelo, postala artefakt. Ukratko prepričan, “portugalski” prizor u *Tužnoj Jeli* može se svesti na sljedeće: brod “Beta”, na kojem je plovio Jelin muž Jozo Baldov, jedne se mrkle noći sudario s nekim španjolskim jedrenjakom što je iz Mesine i Palerma prevezio voće i raznu drugu robu u New Orleans i Havanu. U tom sudaru “Beta” je potopljena, a s njom i svi članovi posade osim Joze kojega kapetan španjolske lađe uzima u službu pod uvjetom da se nikome ne oda za mornara potonule “Bete”. Na španjolskom brodu Jelin muž otplovio je u spomenute američke luke. Daljnji razvoj događaja odvijao se ovako: “Putovaše do tamo cijela tri mjeseca, pak iskrcašvi voćija u Novom Orleansu, otpraviše se k Avani gdje iskrcaše inu trgovinu, i nakrcavši se paka duhanom, uporaviše na trag put Španije. (...) Kod S. Tome od Antila, u jednoj oluji, kakva samo sred Antila može uzbijesnuti, slomiju se Španjolcu glavina i sprednja katarga, pak onda, premetan sjemo-tamo od bjesnoće valova, nabode se na svrhu na nekakve podmorske hridi, gdje i ostane. Bog i more osvetiše Betu. Kapetan sa nekoliko druga vrže se u veliku lađu da iste spasenje, vozeći na sreću put kakva igala; nu zaludu, er se potopi. Jozo sa drugom dvojicom ostade na brodu među hridima ukovanu, i to je bilo njihovo spasenje. Er iza kako održaše se na njemu, i dan i noć čamiše gledajući na svak čas smrt pred očima, na jutro opazi ih jedna portugalska plav i spasi ih. S Portugezom odjedri Jozo put istočnih Indija otkuda, nakon dvije godine i više, vrate se u Lizbonu. Tu nađe pulaku vilenika, s kojom otide prvo na Maltu, gdje kapetan hotije učiniti svoju četrdeseticu i očistiti družinu i brod od svake sumnje od nemoći, pak onda u petnaest dana dojedri u Gruž, i zateče na izdahnuću svoju plačnu Jelu.” V. o tome više u mojoj knjizi: *Hrvatska / Portugal: kulturno-povijesne veze kroz stoljeća*, Društvo hrvatskih književnika, Zagreb, 1996, str. 196.

⁸ V. primjerice *Dicionário de Literatura* (ur. Jacinto do Prado Coelho), Figueirinhas, Porto, ³1983, II. sv., str. 399–400.

Euroljana. Za njih su oni obični probisvijeti, barbarski razbojници bez pravoga odgoja i vjere. Ne poštuju ni žive ni mrtve, svaki čas zazivajući Boga i Majku Božju ne bi li im pomogli u njihovim gusarskim razbojstvima. Taj kontrast između vjere u sve-mogućeg pravednog Boga i krajnje divljačkog ponašanja koji je, čini se, promaknuo Euroljanima onog vremena, neprestano je u središtu pozornosti istočnjaka što ih opisuju Mendes Pintova *Lutanja*.

Oštra kritika autorovih zemljaka, Portugalaca, vidljiva je i u izrazito pikarskoj, odnosno pikaresknoj autobiografskoj strukturi djela. Pikareskni je i cinični ton kojim se pripovijeda o najokrutnijim zvjerstvima. Junak *Lutanja* zapravo je kronični *pikaro*, tj. antijunak Otkrića koji snažno kontrastira junacima kronika i drugih putopisnih knjiga. Znakovito je pritom da Mendes Pinto neprestano govori o trgovini, cijenama, trgovačkim dobicima i gubicima. Moglo bi se reći da se u njega u biti sve svodi na broj, pa čak i on sam kada se prodaje u roblje ne bi li spasio živu glavu. Njegova vizija Kine, primjerice, vizija je trgovačkog raja gdje su savršeno razvijeni svi mogući trgovački poslovi.

U Mendes Pintovoj knjizi čitatelj se susreće s neviđenim čudesima: s vojskama od milijuna ljudi i tisuća slonova što se kolju takvom silovitošću u kojoj Euroljani ne mogu ni sanjati, s najvećim gradovima na svijetu i najbogatijim hramovima, s lutanjima kroz prašume prepune zvjeradi, s monstruoznim pijankama i tulumima, sa strastima što razaraju čitava carstva, s ocoubojicama, gusarima, pederastima, svecima, princezama, kraljevima... Ukratko, kako bi rekli književni povjesničari,¹⁰ *Peregrinação* je možda najbogatija riznica imaginacije u cjelokupnoj povijesti portugalske književnosti.¹¹ Tu "najbogatiju riznicu" luzo-imaginacije pokušat ćemo oprimjeriti kratkim ulomkom iz njezina prvoga dijela (prvo poglavlje), naslovljenog "Što sam kao mlad čovjek doživio u ovoj zemlji prije no što sam otputovao u Indiju?", u prijevodu Ane Simeon:

Kad se tu i tamo zamislim nad svim ovim brojnim i velikim nevoljama i stradanjima kojima sam bio izvrgnut već od rane mladosti, a ispunile su moje najbolje godine i najveći dio moga života, držim da se s punim pravom mogu požaliti na usud: jer taj je, čini se, postavio sebi kao naročit cilj i zadatak da mene progoni i zlostavlja, kao da mu to ima biti na veliku slavu i čast. Nije mu naime bilo dosta što sam se već u njeznoj dobi obreo u takvim prilikama da sam u svojoj domovini neprestance živio u bijedi i neimaštini (a nisu me mimoišle ni razne kušnje i životne opasnosti), nego mu se dapače prohtjelo da me put nanese u daleke krajeve, u Indiju, gdje sam namjesto boljitka, komu

¹⁰ V. primjerice: Saraiva, José; Lopes, Óscar: *História da Literatura Portuguesa*, 13. izd. Porto, 1985, str. 312.

¹¹ Tekst o Fernão Mendesu Pintu preuzeo sam (ponešto ga skrativši i preradivši) iz svoje knjige *Povijest portugalske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2004, str. 75–76.

sam se nadao, morao s vremenom podnositi sve veće i veće napore i opasnosti. No s druge strane, kad vidim da sam se s Božjom voljom svaki put spasio i našao utočište, držim da nije toliko vrijedno da sad jadikujem nad svim onim prošlim zlima, koliko je pravo da Bogu zahvaljujem za ovo sadašnje dobro: jer mi je milostivo sačuvao život, kako bih mogao ove grube i neuglađene riječi sročiti u zapis, koji namjenjujem isključivo svojoj djeci, da im ostane u baštinu kako bi upoznala nevolje i životne opasnosti što sam ih proživljavao kroz dvadeset i pet godina (a za to sam vrijeme bio trinaest puta zarobljen i sedamnaest puta prodan) u Indiji, Etiopiji, Sretnoj Arabiji, Kini, Tartariji, Macácaru, Sumatri i mnogim drugim stranama onog dalekog otočja na krajnjem istoku Azije, koje kineski, sijamski i drugi tamošnji pisci u svojim zemljopisima nazivaju "trepa-vicom svijeta", kao što ću kasnije, nadam se, podrobnije i opširnije izložiti.

Neka u ovom djelu drugi nađu poticaj da ne klonu duhom u životnim nevoljama i ne zanemare svoje dužnosti, jer nema tako velikog napora da ga ne bi mogla svladati ljudska narav uz pomoć i milost Božju; a ujedno neka se pridruže mojim molitvama, zahvaljujući Gospodinu što me obasuo svojim božanskim milosrđem, usprkos mojim grijesima: shvaćam naime i priznajem da su iz ovih proistekla sva zla što su me snašla, a iz njegove milosti pak snaga i srčanost da ih podnesem i napokon iznesem živu glavu.¹²

Putopisne značajke u kontekstu luzitanske nacionalne literature nemaju, međutim, tek brodski dnevnici (odnosno, u širem smislu riječi, knjige o moreplovstvu), tragično-pomorske pripovijesti ili pak (polu-)imaginarna pikareskna izvješća s dalekoistočnih putovanja (što ih možda najrepresantativnije predstavljaju upravo Mendes Pintova *Lutanja*), nego jednako tako i sva ostala (s današnjeg očičta nedvojbeno više ili manje književna) djela koja se na bilo koji način (prije svega, dakako, sadržajno) oslanjaju na Velika otkrića, bez obzira o kakvoj se književnoj vrsti radi – u krajnje široku rasponu od (prekomorskih) kronika ili ljetopisa, preko (primjerice) običnih misionarskih paraknjiževnih izvještaja, pa sve do epova nacionalnih razmjera, među kojima, razumije se, prednjače već spominjani nenadmašivi Camõesovi *Luzitanci*.

Golemo zanimanje za putopisnu književnost u kojoj se opisuju nepoznati, egzotični krajevi, ljudi i običaji prisutno je već u srednjem vijeku kada se stvaraju mnogobrojna, u međuvremenu nažalost izgubljena djela takve vrste kojima se u svojim ljetopisima redovito služio prvi kroničar (preko)oceanskih putovanja i glavni čuvar (danas bi se reklo ravnatelj) Portugalskog državnog arhiva (Arquivo Nacional da Torre do Tombo) Gomes Eanes de Zurara (1410–1474). Od cjelokupna Zurarina historiografskog opusa putopisno su najzanimljivija dva njegova ljetopisa –

¹² Fernão Mendes Pinto: *Lutanja* (izbor, prijevod i komentar: Ana Simeon), u: *Glasnik UNESCO-a*, br. 4, Zagreb, 1989, str. 40.

Crónica da Tomada de Ceuta (Ljetopis o zauzeću Ceute,¹³ Lisabon, 1644) i *Cronica do Descobrimento e Conquista da Guiné (Ljetopis o otkriću i osvajanju Gvineje*, Pariz, 1841).

Za razliku od svog velikog prethodnika Lopesa,¹⁴ Zurara je držao kako je najvažniji cilj ljetopisca uvijekvječiti junačka djela pojedinih znamenitih osoba, zbog čega daje prednost pojedinačnim viteškim junaštvima, zanemarujući običan puk prema kojemu izražava prijezir. Stoga kod njega nažalost ne može biti ni govora o nekoj “nacionalnoj povijesnoj epopeji” (kakvu, primjerice, susrećemo kod ljetopisca Lopesa ili epičara Camõesa). Zanimljivo je, međutim, kako je baš on bio zadužen da portugalsko zauzimanje Ceute (1415), koje ujedno znači početak luzitanske kolonijalne ekspanzije, opravda kao protumuslimanski križarski rat jer će na taj način biti spašene poganske duše. Upravo zbog takvih apriornih (politički, odnosno ideološki motiviranih) postavki, Zurarine “putopisne kronike” valja čitati s priličnom dozom opreza.

Slično bi se (premda iz drugih razloga, od kojih cenzura i u pravilu joj imanentna autocenzura, zasigurno nisu na posljednjem mjestu!) moglo reći i za dobar dio putopisnih izvješća raznih ljetopisaca, moreplovaca i misionara svih (u brojnim portugalskim misijskim postajama angažiranih) katoličkih redova (među kojima su se poglavito isticali isusovci). Njihovi opisi etiopskih ili indijskih ljudi i krajeva, kao i samog pomorskog puta u Indiju Gaminim itinerarom, premda književno-estetski poprilično neujednačeni (što je posebno uočljivo kod autora kao što su, primjerice, André Álvares de Almada, vlč. Gaspar Barreiros ili vlč. António de Andrade), u pravilu svejedno pokazuju osnovne odlike onodobne luzitanske putopisne literature: ustrajanje na pojedinostima čiji je glavni cilj rasvijetliti cjelinu dotičnog misionarskog ili (vojno)pomorskog djelovanja na određenom (budućem ili već osvojenom) kolonijalnom području, narativna (katkad upravo barokno emfatična) deskriptivnost (u eminentno prebaroknom razdoblju!) te nadasve naglašeno domotužje (*saudade*¹⁵).

Pritom su izrazito zanimljivi i komparativni etnografski, točnije antropološki opisi Portugalaca u simbiotskom (*sic!*) suživotu s drugim narodima, plemenima, rasama i kulturama, njihova urođena sposobnost asimilacije i gotovo bezuvjetna spremnost na (redovito

obostrano korisnu) suradnju. U tom se smislu osjetno ističe nekolicina autora čiji su (žanrovski više ili manje profilirani) putopisi utjecali i na mlađe, poglavito sedamnaestostoljetne portugalske putopisce. To su, među inim, i vlč. Francisco Álvares, António Tenreiro, Duarte Barbosa, fra Gaspar de São Bernardino te o. Manuel Godinho.

Francisco Álvares (Coimbra, oko 1465. – Rim, između 1536. i 1541) jedan je od najplodnijih (puto)pisaca šesnaestostoljetne luzitanske historiografije vezane uz Velika otkrića i osvajanja. Godine 1520. doputovao je (u društvu veleposlanika portugalskog kralja Manuela Sretnog – Rodrigom de Limom) u Abesiniju (odnosno Etiopiju), gdje je (u svojstvu kapelana veleposlanstva) proveo punih šest godina. Kao (književni) rezultat tog boravka u jedinom kršćanskom kraljevstvu na području Afrike nastaje njegovo pionirsko djelo znakovita naslova *Verdadeira informação das terras do Preste João (Prava obavijest o domovini Svećenika Ivana*,¹⁶ Lisabon, 1540) kojim je otvorio iznimno bogat putopisno-historiografski ciklus posvećen Etiopiji. Riječ je o knjizi koja doista obiluje krajnje detaljnim povijesno-zemljopisnim, etnografskim i inim podacima o tim, tadašnjoj Europi posve nepoznatim subsaharskim krajevima, zbog čega je ubrzo prevedena na sve veće europske jezike.

Ne manje pedantan u svojim putopisnim izvješćima bio je i António Tenreiro (Coimbra, 1465. – 1560. ili 1565?), autor glasovita djela *Itinerário de António Tenreiro, cavaleiro da ordem do Christo, em que se contém como da Índia veio por terra a estes Reinos de Portugal no ano de 1529 (Opis puta Antónia Tenreira, viteza Kristova reda, u kojemu se opisuju kako je kopnom putovao od Indije do Portugalskoga kraljevstva godine 1529*, Coimbra, 1560). “Karijeru” pustolova Tenreiro je otpočeo u Portugalskim Indijama, nastavivši je kao član izaslanstva Baltasara Pessoe, koje je, u ime portugalskog guvernera (potkralja) u Goi – Duartea de Meneses, dobilo zadatak “posjetiti” (danas bi se to, politički nekorektno, reklo “podmititi”) perzijskog šaha Xá Ismaila I. Kako je šah upravo tijekom posjeta (znakovito) preminuo, Tenreiro se pustolovno naumio uputiti na hodočašće u Jeruzalem, kamo međutim (zbog raznoraznih po život

¹³ Poznat i pod naslovom *Crónica de El-Rei D. João (Ljetopis posvećen kralju Ivanu I.)*. Riječ je o ljetopisu što ga je započeo pisati još Zurarin preteča na mjestu službenog dvorskog ljetopisca Fernão Lopesa (između 1380. i 1390. – oko 1460), ali ga nije uspio dovršiti.

¹⁴ V. prethodnu bilješku.

¹⁵ *Saudade* je navodno tipično portugalsko osjećajno raspoloženje koje, pored sjete i čežnje, sadržava i mnogo izvorno luzitanskih osjećajnih preljeva budući da je izraz posebnih povijesnih okolnosti u kojima se rađala portugalska država i nacionalnost, izraz specifične kršćanske rekonkviste.

¹⁶ Prema opsežnim istraživanjima R. Daehnhardta, jedna od najvažnijih odlika portugalske prekomorske ekspanzije (u odnosu na prekomorsku ekspanziju drugih europskih naroda) bilo je upravo uporno traganje za tim legendarnim kršćanskim kraljevstvom. Pa čak i kada je otkriveno da se ono ne nalazi u Aziji, već u Africi (riječ je, dakako, o Abesiniji ili Etiopiji), kao i to da su njegova silna bogatstva tek puste priče, Portugalci i dalje nastoje uspostaviti što čvršće veze s njime. Službeno objašnjenje tog nastojanja svodi se na borbu protiv zajedničkog neprijatelja – Turaka, odnosno na korištenje etiopskih luka pri portugalskim vojno-trgovačkim ekspedicijama u Indijskom oceanu. Drugi europski kolonizatori u podanicima etiopskog cara (Negusa) vidjeli su siromašne, polugole i gotovo goloruke crnce, dok su Portugalci u njima gledali itekako poželjne prijatelje i saveznike. O tome v. više u mojoj monografiji *Portugal*, Školska knjiga, Zagreb, 2011, str. 227–229.

krajnje pogibeljnih zapleta) nikada nije stigao, nego se preko Armenije, Turske, Egipta, Cipra i Italije vratio u rodni Portugal. Kao (po svoj prilici) “osobni špijun” spomenutoga guvernera, izvrsno je ovladao perzijskim, arapskim i turskim, što mu je, uz druga (diplomatska i “nešto manje diplomatska”) umijeća pomoglo da preživi u situacijama iz kojih običan smrtnik teško da bi izvukao živu glavu.

Premda nije bio “običan smrtnik”, živu glavu iz više nego pustolovna prekoceanskog putovanja nažalost nije uspio izvući Duarte Barbosa (Lisabon, oko 1480. – Cebu, 1521). Nezadovoljan upornim ignoriranjem portugalske krune, i on se, poput svog šogora Fernãoa de Magalhães stavi u službu španjolskoga kralja. Štoviše, s Magalhãesom se otisnuo na put oko svijeta, postavši zapovjednikom ekspedicije nakon šogorove pogibije. Na toj je dužnosti, međutim, ostao svega četiri dana jer je i sam pao kao žrtva klopke koju mu je na filipinskom otoku Cebu postavio tamošnji kralj Humabon. Barbosa je autor popularnoga putopisa *Livro em que dá relação do que viu e ouviu no Oriente* (Knjiga u kojoj [Duarte Barbosa] izvještava o onome što je vidio i čuo na Istoku, 1516), prevedenog na talijanski, engleski i španjolski.

Za razliku od Barbose, franjevac Gaspar de São Bernardino (XVI. – XVII. st.) ostao je doživotno vjeran portugalskoj kruni, provevši najveći dio (misionarskog) života u Indiji. U svom životnom djelu *Itinerário da Índia por terra* (Krstareći indijskim kopnom, 1611) São Bernardino živopisno izvještava o uzbudljivom putovanju morem od Goe preko Madagaskara do Ormuza i kopnom od Ormuza do Alepa, odakle nastavlja (“kombinirajući more i kopno”) do Cipra i Jeruzalema, odnosno Svete Zemlje. Pritom se izravno oslanja na kinjentističku luzitansku putopisnu tradiciju vezanu uz Velika otkrića, krajnje detaljno opisujući (osobno proživljene) brodolome, oluje, ljude, njihove običaje, vjerovanja, prehrambene i ine navike, ali, jednako tako, i reljef, klimu, floru, faunu, neobične (prirodne) pojave... Pritom mu kao temeljeno poredbeno ishodište i uporište služi Europa, odnosno europska uljudba.

Europska uljudba služila je i kao referentna točka još jednom portugalskom misionaru u Indiji – isusovcu Manuelu Godinhu (Montalvão, 1630? – Loures, 1712), ali nipošto kao isključivo pozitivni “smjerokaz”. Premda nedvojbeno velik domoljub, nije se, naime, ustručavao upozoravati na negativne strane svojih sunarodnjaka, nerijetko usput hvaleći vrline (indijskih) domorodaca. Uočljivo je to i u njegovom najpoznatijem djelu – *Relação do Novo Caminho que fez por terra e mar vindo da Índia para Portugal no Ano de 1663 o Padre Manuel Godinho da Companhia de Jesus* (Izvješće o novome putu od Indije do Portugala što ga je kopnom i morem godine 1663. poduzeo otac Manuel Godinho iz Družbe Isusove, Lisabon, 1665). Luzitanski dvor Godinhu je, naime, povjerio iznimno osjetljivu tajnu diplomatsku zadaću (riječ je o obrani Bombaja što su ga u to doba oružjem ugro-

žavali Englezi) poradi koje je mjesecima iz Basseina (Baçaim), preko Arabijske pustinje, prurušen putovao do Aleksandrete,¹⁷ gdje se ukrao na brod za Lisabon.¹⁸ Brojne (krimića dostojne) zaplete s tog putovanja portugalski je isusovac, prema sudu književne kritike, beletristički briljantno opisao u gore navedenu *Izvješću*, pokazujući zavidan smisao za krajnje egzotične pojedinosti, komentatorsku ironiju, makijavelističku lukavost i izrazit osjećaj praktičnosti (pogotovo kada daje savjete onima koji bi se možebitno odlučili na slično putovanje). Nije stoga neobično da je još za života postao nadahnuće mnogim portugalskim pustolovnim putopiscima ili putopisnim pustolovima.

Ti se pak putopisci-pustolovi nakon razdoblja Velikih otkrića, tijekom 17. i 18. stoljeća, postupno sve više okreću vlastitom – europskom kontinentu stvarajući pritom mnogobrojne (književno-estetski najvećim dijelom prosječne ili čak ispodprosječne) putopise, najčešće pod (tada u gotovo cijeloj Europi uobičajenim) zajedničkim nazivom “izvješća” ili “uspomene” odnosno “memoari”. Među mnoštvom takvih “izvješća” ili “memoara” spomenut ćemo samo tri koja tek neznatno odudaraju od onodobnog prosjeka. Dva se od njih odnose na samu Europu, dok je treće “interkontinentalno”. To su: *Relação da viagem que a França fizeram Francisco de Melo e o Doutor António Coelho de Carvalho* (Izvješće o putovanju što su ga u Francusku poduzeli Francisco de Melo i doktor António Coelho de Carvalho, Lisabon, 1642) Joãoa Franca Barreta (Lisabon, 1600. – oko 1674), *Memórias Históricas, Geográficas e Políticas Observadas de Paris a Lisboa* (Povijesni, zemljopisni i politički memoari s putovanja od Pariza do Lisabona, Lisabon, 1746) Pedra Norberta d’Aucourta e Padilhe (1704–1759) te *Relação da Viagem que do Porto de Lisboa fizeram à Índia os [...] Marqueses de Távora* (Izvješće o putovanju što su ga iz lisabonske luke do Indije poduzeli [...] markizi Távore, Lisabon, 1752) Francisca Moraisa Pereire.¹⁹

Putopis kao književni izričaj tijekom prilično dugotrajnog razdoblja portugalskog romantizma u velikoj mjeri poprima nova, ponekad čak i posve neočekivana obilježja. Opis puta, odnosno *putopisnost* kao takva, u pravilu gotovo uvijek popraćena razmjerno novim ljudskim iskustvom, i dalje je u prvome planu, lišena bilo kakve fikcionalnosti (svedena na puko izvješće o stvarnome putovanju), ali se, što je prilično znakovito, sâmo putovanje pritom nerijetko doživljava i kao krajnje snažan poticaj za jezičnu bravuroznost – za svojevršno larpurlartističko eksperimentiranje jezikom kojemu, naoko paradoksalno,

¹⁷ Iskenderun u današnjoj Turskoj.

¹⁸ Cijelo putovanje od Indije do Portugala trajalo je deset mjeseci: od prosinca 1662. do listopada 1663.

¹⁹ Uza svu potragu nisam uspio pronaći godine rođenja i smrti tog putopisca.

stvaran opis dotičnog put(ovanj)a služi tek kao povod (barokno, ako ne i rokokoovski pojmljenom) jezičnom ludizmu. Katkad pojedini autori u puki opis putovanja ugrađuju i vlastita promišljanja o društvenim, političkim, filozofskim, (književno)estetskim i inim problemima koji ih zaokupljaju pa njihovi putopisi graniče s esejizmom.

Takva se tendencija može uočiti već kod prvaka luzitanskog književnog romantizma Almeide Garrettta²⁰ (Porto, 1799. – Lisabon, 1854), točnije u njegovom najpopularnijem putopisnom djelu zamjetno autobiografskog karaktera – *Viagens na Minha Terra* (*Putovanja po mojoj zemlji*, Lisabon, 1846). Riječ je o dnevniku puta od Lisabona do Santaréma, u koji su (uz sentimentalnu pripovijest o mladiću što nikako ne uspijeva obuzdati svoje ljubavne strasti) ugrađena vrlo zanimljiva autorova razmišljanja o umjetnosti, književnosti i politici. Garrettova *Putovanja*, u tome se jednoglasno slažu svi vodeći portugalski književni kritičari, predstavljaju prvi (uspješan!) pokušaj modernizacije luzitanske ne samo putopisne, nego i književne proze općenito. Pogotovo se to odnosi na autorov specifičan, jezično izrazito “temperamentan” stil s krajnje kolokvijalnim izričajima, lišen ranije naglašene “knjiškosti”. Štoviše, svojim povremenim “ironičnim impresionizmom” Garrettov će putopis na neki način anticipirati i razgranat opus najpoznatijeg predstavnika tzv. Naraštaja 1870, odnosno portugalskog književnog realizma, Eçe de Queirósa.

Među ostalim luzitanskim putopiscima romantičarskog razdoblja najviše su se istakli António Pedro Lopes de Mendonça (Lisabon, 1826. – *id*, 1865) koji će svojim pionirskim djelom *Recordações de Itália* (*Uspomene iz Italije*, Lisabon, 1852/1853) inauguirati novi pedagoško-doktrinarni stil, prije svega u portugalskom novinarstvu, a potom i u književnosti uopće; Júlio César Machado (Lisabon, 1835. – *id*, 1890), čiji će putopisi *Recordações de Paris e Londres* (*Uspomene iz Pariza i Londona*, 1862), *Em Espanha, cenas de viagem* (*Po Španjolskoj, prizori s putovanja*, 1865) i *Do Chiado a Veneza* (*Od Chiada*²¹ *do Venecije*, 1867)²² uvelike utjecati na gotovo sve kasnije luzitanske reportažno-putopisne (ponajprije novinarske) uratke; António Augusto Teixeira de Vasconcelos (Porto, 1816. – Pariz, 1878) – autor glasovita putopisa *Viagem na Terra Alheia – De Paris a Madrid* (*Putovanje u inozemstvo – od Pariza do Madrida*, Lisabon, 1863) koji ujedno sadržava i karakteristike romaneskna žanra (zbog čega je zarana postao književna uspješnica); Ricardo Augusto Pereira Guimarães (Porto, 1830. – Lisabon, 1889), čiji su mnogobrojni putopisi, posebno *Impressões de Viagem, Cadiz, Gibraltar, Paris e Londres* (*Putni dojmovi iz Cadiza, Gibraltara, Pariza i Londona*, Porto, 1869), slično kao i Machadovi, služili kao svojevrsni žanrovski

orijentir potkrajstoljetnim portugalskim (dijelom i brazilskim te inim luzofonim) putopiscima. Navedenim autorima valja pribrojiti i zasigurno najvećeg predstavnika drugog naraštaja portugalskog književnog romantizma – Camila Castela Branca (Lisabon, 1825. – S. Miguel de Ceide, 1890), čiji golemi opus (“brdo” od čak 250 knjiga, ponajviše romana i novela) obiluje putopisima ili, točnije, opisima živopisnih, nerijetko i posve pustolovnih putovanja, ali su navedeni opisi redovito ugrađeni u fabulu samih romana (odnosno novela).

Slično bi se moglo reći i za književno stvaralaštvo već spomenutog prvaka luzitanskog realizma – Eçe de Queirósa (Póvoa de Varzim, 1845. – Pariz, 1900) kojemu opisi putovanja u većini slučajeva također služe kao svojevrsno pomoćno sredstvo u gradnji fabule, njezinih zapleta i raspleta. Najbolje se to možda vidi na primjeru jednog od njegovih najpoznatijih romana – *A Cidade e as Serras* (*Grad i planine*, Porto, 1901) čija se cjelokupna radnja “vrti” oko povratnog “putovanja” glavnog junaka (Jacinta) vlastitim korijenima.²³ Druga dva Queirósova djela koja neki ubrajaju u putopisnu literaturu – *Cartas de Inglaterra* (*Pisma iz Engleske*) i *Ecos de Paris* (*Pariški odjeci*)²⁴ zapravo i nisu putopisne, već prije novinarske zabilješke o autorovoj engleskoj i francuskoj svakodnevi.²⁵ Jedini Eçin (žanrovski nimalo dvojben) putopis jest *Egipto* (*Egipat*), objavljen posmrtno (Porto, 1926). Dok je, naime, radio kao urednik lokalnih novina u Évori, najveći je portugalski romanopisac (u pratnji budućeg šogora, grofa od Resendea – Luísa de Castra) putovao u Egipat na otvorenje Sueskog kanala, pri čemu su posjetili i Palestinu. Kao rezultat tog putovanja nastao je spomenuti putopis, djelomično

²² Sva su tri putopisa objavljena u Lisabonu.

²³ Riječ je o romanu koji, za razliku od nekih ranijih Eçinih romana, gotovo da i nema zapleta u pravom smislu riječi. Taj nedostatak zapleta nadoknađen je gotovo dramatskim opisom evolucije glavnog junaka koji od gorljiva pobornika urbane civilizacije i Napretka (u pozitivističkom smislu) postaje svojevrsni zeleni fanatik i beletristički preteča suvremene (nimalo beletristički raspoložene) ekologije. Premda je roman moguće iščitavati i tumačiti na više načina i na više razina (sukob grada i sela, opreka između Civilizacije i ideala zlatne sredine, odnosno između bogatstva i siromaštva, Portugala i inozemstva itd.), neprimjereno je da njegovu središnju os čini *dijalektika* u izvornom značenju te riječi, dakle vještina iznalaženja istine otkrivanjem protuslovlja u protivnikovu sudu i pobijanjem tih protuslovlja. Za to “iznalaženje istine otkrivanjem protuslovlja” pobrinuo se glavni “sporedni” junak romana (koji ujedno, što je itekako znakovito, obavlja ulogu pripovjedača, a u stanovitoj mjeri i glasnogovornika Eçina!) – Zé Fernandes. Upravo zahvaljujući njegovu neprimjetnom, ali upornom i dugoročno učinkovitom “ispiranju mozga” (čega u svojoj dobroćudnosti ni sam nije svjestan) glavni junak spontano mijenja svjetonazor, odlučivši se na “putovanje” bez povratka – iz grada (Pariza) u portugalsku planinsku “zabit”.

²⁴ Oba su navedena djela objavljena u Portu 1905.

²⁵ Najveći dio profesionalne karijere Eça, naime, provodi kao diplomat u inozemstvu. Tako od 1874. do 1878. boravi u Engleskoj (Newcastle i Bristol), a od tada pa do smrti (1900) u Francuskoj (Pariz).

²⁰ Pravim imenom João Baptista da Silva Leitão.

²¹ Chiado je stara živopisna lisabonska četvrt.

iskorišten i u nekim Queirósovima romanima, kao što su, primjerice, *O Mistério da Estrada de Sintra* (Zagonečka cesta za Sintru, Lisabon, 1870) ili *A Relíquia* (Porto, 1887).

U *fin-de-siècle*-ovskom razdoblju, a dijelom čak i početkom 20. stoljeća, putopisna literatura u Portugalu buja gotovo geometrijskom progresijom, no pritom treba odmah naglasiti da dobar dio onodobnih (mahom impresionistički “intoniranih”) putopisa nema neke osobite beletrističke, odnosno umjetničke vrijednosti, ponajčešće ne nadilazeći novinarsku, zapravo reportažnu razinu. Bilo je međutim, na svu sreću, i podosta pozitivnih izuzetaka, pogotovo u novinarskim krugovima, među kojima se znalo naći i nesumnjivo književno nadarenih autora. Ovdje ćemo, zbog prostorne ograničenosti, poimence izdvojiti tek nekolicinu najzapaženijih, čiji su putopisni uraci u većoj ili manjoj mjeri nadišli puku reportažnu razinu, uzdičavši se do razine kanonski vjerodostojnih tekstova neosporne književno-estetske kvalitete (neki su od njih štoviše prevedeni i na strane jezike).

To su, prije svega, José Duarte Ramalho Ortigão (Porto, 1836. – Lisabon, 1915) i Joaquim Pedro de Oliveira Martins (Lisabon, 1845. – id, 1894), koji u luzitansku putopisnu literaturu uvode dotad gotovo nepoznatu pragmatičnu dimenziju, zalažući se za povijesno-sociološku interpretaciju putopisne građe. U tom su smislu posebno znakoviti Ramalhovi putopisi *Em Paris* (U Parizu, 1868), *Banhos de Caldas e Águas Minerais* (Toplice Caldas da Rainha i mineralne vode, 1875), *As Praias de Portugal* (Portugalske plaže, 1876), *Pela Terra Alheia* (Po tuđemu svijetu, 1879), *A Holanda* (Nizozemska, 1883) i *John Bul* (1887) te Oliveirin putopis *A Inglaterra de hoje* (Današnja Engleska, 1893).

Toj dvojici klasika tzv. “Naraštaja 1870.” valja pribrojiti i autore kao što su, primjerice, Fialho de Almeida, koji je svojim tekstom *Estâncias de Arte e de Saudade* (Prebivališta Umjetnosti i Sjete, 1921) ostavio jedan od najljepših portugalskih književnih spomenika susjednoj španjolskoj pokrajini Galiciji; Ruy da Câmara, autor čuvenog putopisa *Viagens em Marrocos* (Putovanje u Maroko, 1879); Zeferino Brandão, koji je sustavno pisao o Belgiji; Coelho de Carvalho, čiji su tekstovi o Madridu, Barceloni, Nici i Monaku nadahnjivali jednog od najvećih pjesnika luzitanskog *fin-de-siècle*-a Cesária Verdea (1855–1886); Alfredo Mesquita, autor popularnih putopisa posvećenih Španjolskoj, Nizozemskoj i Sjedinjenim Američkim Državama; Jaime de Magalhães Lima, koji je glasovitim putopisom naslovljenim *Cidades e Paisagens* (Gradovi i krajobrazi, 1889) utjecao na niz mlađih portugalskih putopisaca; Conde de Arnozo (Bernardo Pinheiro Correia de Melo), čije putopisno djelo *Jornadas pelo Mundo* (Svjetskim stazama i bogazama, 1895) na neki način anticipira kasnije turističke vodiče.

Iz istoga razdoblja potječu i danas manje poznati, a u svoje vrijeme veoma omiljeni putopisi, u koje se,

primjerice, mogu ubrojiti *No Oriente – de Nápoles à China* (Na Istok – od Napulja do Kine, 1897) Adolfa Loureira, *Na Grécia: notas dum estudante voluntário na guerra greco-turca* (U Grčkoj: bilješke studenta – dobrovoljca grčko-turskoga rata, 1897) Furtada de Mendonça, *Viagem na Espanha* (Put u Španjolsku, 1903) Anselma de Andradea, *Através do Reino Unido* (Uzdruž Ujedinjenog Kraljevstva, 1904) Ladislaua Batalhe, *Stambul ou Itinerário duma viagem a Constantinopla* (Istanbul ili vodič s putovanja u Carigrad, 1909) vlč. Sene Freitas, *Fototipias do Minho* (Fototipije iz Minha, 1878) Joséa Augusta Vieire, *Crónicas de Viagem* (Crice s putovanja, 1880) ili *Viagem à roda das viagens* (Put oko putovanjâ, 1899) Alberta Pimentela.²⁶

Putopis kao književna vrsta, putopisnost kao književni stil ili pak putovanje kao puki književni motiv pojavljuje se i u stvaralaštvu mnogih portugalskih autora (uključujući one najbolje prvih desetljeća 20. stoljeća – i to na dvije razine: strogo beletrističkoj i novinarsko-reportažnoj, pri čemu ova posljednja kvalitetom nerijetko nije nimalo zaostajala za beletrističkom ili (u užem smislu riječi) književnom. Tome je jamačno pridonijelo nekoliko čimbenika. Prije svega (kao, uostalom, i u ostatku Europe, odnosno svijeta) pojačana putovanja u inozemstvo koje sada, izumom novih prijevoznih sredstava, postaje znatno dostupnije nego li u prethodnim razdobljima, ali (bar kad se radi o samom Portugalu) i prilično jak utjecaj stranih autora čiji opus nadasve odlikuje putopisnost (u najširem smislu te riječi), kao što su, primjerice, u Francuskoj Pierre Loti (1850–1923), Claude Farrère (1876–1957) ili Paul Morand (1888–1976), a u Engleskoj Joseph Conrad (1857–1924) ili Somerset Maugham (1874–1965). Nije stoga nimalo neobično da putopis (nost) u Portugalu prve četvrtine 20. stoljeća postaje pomalo i pitanje mode, kako kod čitatelja, tako i kod samih autora.

Među vodećim portugalskim putopiscima navedenoga razdoblja osobito se ističe Wenceslau José de Sousa de Morais (Lisabon, 1854. – Tokushima, Japan, 1929). Ako bi se za ikoga unutar luzitanske (pa čak i luzofone) književnosti i kulture općenito moglo reći da je svojevrstni nasljednik velikoga Fernãoa Mendesa Pinta, onda je to bez ikakve dvojbe baš Morais. Kako životom odnosno zanimanjem (mornarički časnik, gimnazijski profesor, konzul), tako i djelom, on je, naime, ostao doživotno vezan uz nekadašnje portugalske kolonije, poglavito one na Dalekome istoku (Macau, Istočni Timor), a kraće je vrijeme (kao časnik) služio i u Mozambiku. No njegova najveća

²⁶ Napomenimo ovdje usput (kao književnopovijesnu zanimljivost) kako je izrazito veliko zanimanje za putopisnu književnost nazočno čak i kod onodobnih portugalskih pjesnika, pa je tako, primjerice, jedna od najljepših pjesama Antónia Pereire Nobrea (1867–1900), iz zbirke *Só* (Sam samcat, Pariz, 1892) posvećena (pro)putovanju kroz planinske krajeve uzduž rijeke Douro.

ljubav bio je *Pintov* i *njegov* Japan, koji je redovito posjećivao od 1889, a desetak godina poslije (točnije, 1898) odlučio je trajno se nastaniti u njemu, baveći se putopisnom književnošću i novinarstvom, promičući ustrajno japansku uljudbu i način života.

Tijekom narednih tridesetak godina Morais je portugalsko, odnosno luzofono čitateljstvo redovito izvještavao o svom krajnje pustolovnom suživotu s Japancima, postavši i sam “jedan od njih”. Tako je nastao niz njegovih iznimno uzbudljivih putopisa (sustavno objavljivanih u onodobnoj portugalskoj periodici), među kojima se posebno ističu: *Sião, China, Japão* (*Sion, Kina, Japan*, 1895), *Traços do Extremo Oriente* (*Crtece s Dalekog istoka*, 1895), *Dai-Nippon* (1897), *Cartas do Japão* (*Pisma iz Japana*, 1904), *O Culto do Cha* (*Kult čaja*, 1905), *Paisagens da China e do Japão* (*Krajolici Kine i Japana*, 1906), *Fernão Mendes Pinto no Japão* (*Fernão Mendes Pinto u Japanu*, 1920), *Relance da história do Japão* (*Kratak pregled japanske povijesti*, 1924), *Os serões no Japão* (*Večernje zabave u Japanu*, 1926), *Relance da alma japonesa* (*Letimičan pogled u japansku dušu*, 1928), *Osoroshi* (1933) i drugi. Prema mišljenju književnih kritičara, Moraisovi originalni opisi orijentalnih krajobrazu bez premca su u povijesti novije luzitanske književnosti, u čemu su mu se tek donekle uspjela primaknuti dvojica njegovih suvremenika – pjesnici Camilho Pessanha (1867–1926) i Alberto Osório de Castro (1868–1946).

Na (visoko-)književnoj razini, posve slobodno od “novinarskoga prigodništva” koje je djelomično već počelo zahvaćati onovremenu luzitansku putopisnu literaturu, još uvijek se drži putopisno stvaralaštvo nekolicine pisaca nadahnutih inozemnim krajolicima, ljudima i običajima. Letimično ćemo podsjetiti tek na one najutjecajnije. To su: Júlio Dantas (1876–1972), autor poznatoga putopisa *Cartas de Londres* (*Londonska pisma*, 1927), nastaloga na tragu A. Garretta, O. Martinsa i E. de Queirósa, u kojemu se živopisno oslikava onodobno englesko društvo čije se navike i običaji uspoređuju s domaćim – portugalskim; Justino de Montalvão (1872–1949), koji je putopisom *Itália coroada de rosas* (*Ružama okrunjena Italija*, 1910) osvojio simpatije ne samo portugalskog, nego i inozemnog čitateljstva; Augusto de Castro Sampaio Corte-Real (1883–1971) čije je putopisno štivo, znakovito naslovljeno *As mulheres e as cidades* (*Žene i gradovi*, 1928), ubrzo postalo nacionalna književna uspješnica; Antero de Figueiredo (1866–1953) koji u svoja četiri zapažena putopisa – *Recordações e Viagens* (*Uspomene i putovanja*, 1905), *Jornadas em Portugal* (*Krstarenja Portugalom*, 1918), *Espanha* (*Španjolska*, 1923) i *Toledo* (1936) – pjesnički problematizira pojam domotužja (port. *saudade*), odnosno (mješavine) osjećaja što ih donosimo (kući) po povratku s putovanjâ. Pritom treba naglasiti kako spomenuti putopisci spadaju u red autora koji su se, ako već ne kvantitativno, a ono svakako kvalitativno uvelike približili ili čak izjednačili

s Wenceslauom Moraisom – tim “zaštitnim znakom” portugalske putopisne literature (prve polovice) 20. stoljeća, što dovoljno govori o njihovu statusu u povijesti portugalske književnosti.

U međuvremenu se na luzitanskom književnom obzoru pojavljuju pisci i novinari (s većim ili manjim književnim sklonostima i pretenzijama) koji postupno napuštaju svojevrzni (da ga tako nazovemo) naturalistički impresionizam, pokušavajući se što je više moguće usredotočiti na estetičku (ponekad i posve znanstvenu – ponajviše, dakako, antropološku ili etnografsku) dimenziju nacionalne ili regionalne fizionomije što je opisuju u svojim putopisnim tekstovima. Među takve se putopisce prije svega ubraja Manuel Teixeira Gomes (1860–1941), autor dvaju čuvenih putopisa, od kojih je prvi – *Agosto Azul* (*Modri kolovoz*, 1904) – posvećen Gomesovu rodnom Algarveu,²⁷ a drugi – *Londres Maravilhosa* (*Čudesni London*, 1942) – engleskoj prijestolnici u kojoj je nekoliko godina službovao kao portugalski veleposlanik.

Daleko veći uspjeh od Teixire Gomesa svojom je putopisnom uspješnicom *Ilhas Desconhecidas* (*Nepoznati otoci*, Lisabon, 1926) doživio Raul Germano Brandão (Foz do Douro, 1867. – Lisabon, 1930), književnik koji se zarana počeo baviti novinarstvom, što ga je primoralo da pozorno promatra političku i društvenu zbilju svojega vremena. Upravo to promatranje poslužit će mu kao temelj za filozofska promišljanja tekućih moralnih pitanja Portugala prve četvrtine 20. stoljeća. Pritom valja naglasiti kako je Brandão i pravi “velemajstor” u književnoj obradi potresnih sudbina malih ugnjetavanih ljudi, o čijim patnjama piše s velikom nježnošću i ljubavlju. Sve su te osobine uvelike došle do izražaja i u gore spomenutom putopisu, nastalom poslije autorova tromjesečnog (od lipnja do srpnja 1924) posjeta portugalskim otočjima – Azorima i Madeiri. Riječ je o sigurno najpoznatijem i (još uvijek) nedvojbeno najčitanijem luzitanskom putopisu (gotovo da nema godine u kojoj se ne pojavi neko njegovo novo izdanje) posvećenom navedenim atlantskim arhipelazima. U njemu Brandão sustavno (pjesnički, “metafizički” i etnografski) “obrađuje” otočke ljude, folklor, tradiciju, povijest i (samo se po sebi razumije) zemljopis, stvorivši tako neku vrstu putopisne “enciklopedije” dvaju otočja koja se čak i prema neportugalskim (dakle razmjerno nepristranim) moreplovcima ubrajaju među najljepša na našem planetu.

Uz Gomesa i Brandãoa, u spomenutoj su se skupini portugalskih putopisaca osobito istakli i João Hipólito Vaz Raposo (1885–1953) te Raul Sangreman Proença (1884–1942). Raposo je svojim pomalo atipičnim putopisnim tekstom (indikativno naslovljenim) *Descobrimo Ilhas Descobertas* (*Otkrivajući već*

²⁷ Algarve je najjužnija portugalska pokrajina (nasuprot Maroku) i jedno od najpopularnijih europskih turističkih odredišta.

otkrivene otoke, Porto, 1942) nastojao ponajprije historiografsko-impresionistički “rekonstruirati” azorsku (kulturnu) povijest i(li) tradiciju, dopunjavajući je izravnim (zemljopisnim) zapažanjima *in loco*. Premda to njegovo djelo iz današnjega očista djeluje prilično dosadno i suhoparno, ostavljajući dojam donekle “štreberski” sročena štiva (zbog čega teško da bi moglo proći makar i kao pomoćna turistička “lektira”), za one koji bi Azorsko otočje željeli upoznati u svjetlu luzitanske (mitologijom protkane) povijesti, ono bi nesumnjivo poslužilo kao izvrstan (didaktički) priručnik.

Za razliku od Raposova putopisa, Proenčin *Guia de Portugal (Vodič po Portugalu, Lisabon, 1924–1969)* bio je namijenjen (kao što se uostalom može naslutiti i iz samoga naslova) ponajprije domaćim i stranim (zbog jezične barijere, dakako, ponajprije luzofonim) turistima. Sam Proença bio je, međutim, glavni urednik i najvažniji suautor samo prva dva sveska tog opsežnog vodiča, dok su ostala tri, poslije njegove smrti, sastavili i uredili drugi autori, odnosno urednici. Budući da je *Vodič po Portugalu* (neformalno zvan i “Proenčin vodič”) bio gotovo enciklopedijski koncipiran, Proença je na tom izuzetno ambicioznom projektu angažirao niz ponajboljih portugalskih književnika i stručnjaka onoga vremena s raznih, prije svega društveno-humanističkih, ali i inih područja, kao što su Aquilino Ribeiro, António Sérgio, Reinaldo dos Santos, Afonso Lopes Vieira, Jaime Cortesão, José de Figueiredo, Câmara Reis, Teixeira de Pascoaes, Júlio Dantas, Orlando Ribeiro, Oliveira Ramos ili Raul Lino.

Ta se tradicija uvelike nastavila i u ostala tri sveska²⁸ pa su tako u petome svesku, primjerice, kao autori svojim priložima sudjelovali i Miguel Torga, João Sarmiento Pimentel te Ribeiro de Carvalho, krajnje zvučna imena s onovremene portugalske (odnosno luzofone) književne, tj. književno-putopisne scene. Proenčin je, dakle, vodič ne samo strogo turističke, nego i putopisne naravi, što nas i ne treba čuditi imamo li na pameti kako su vodeći suradnici na njemu bili mahom ugledni književnici koji su, između ostaloga, više ili manje sustavno njegovali i putopisni žanr. Prema Proenči, glavni cilj *Vodiča* je da se portugalskoj (i inoj luzofonoj) čeljadi ponudi “drugi” i “drukčiji” Portugal – Portugal koji bi istodobno bio i blizak i dalek životnoj svagdašnjici prosječnoga Portugalca. Putovanje kroz pojedine portugalske pokrajine²⁹ zamišljeno je ne samo kao fizičko, nego i kao duhovno, uz izričito insistiranje na kolektivnoj (nacionalnoj) memoriji i kulturno-povijesnoj baštini.

²⁸ Pri čemu je posljednja dva objavila Zaklada Calouste Gulbenkian (Fundação Calouste Gulbenkian), dok su prva tri izašla u izdanju Nacionalne knjižnice (Biblioteca Nacional de Lisboa).

²⁹ Treba naglasiti da je pritom obuhvaćen cijeli kontinentalni Portugal (od Algarvea do Minha, odnosno Trá-os-Montesa), ali i otočni (Azorsko otočje te Madeira).

Proenčinu razdoblju pripada i vjerojatno najpoznatija luzitanska putopisna spisateljica Luísa Susana Grande de Freitas Lomelino (Portalegre, 1875. – Funchal, 1945), daleko poznatija pod pseudonimom Luzia. Kako se zbog očeve plućne bolesti još kao dijete s obitelji preselila na Madeiru (tada jedno od najglasovitijih europskih lječilišta³⁰), taj otok iznimne ljepote (nimalo slučajno prozvan “biserom Atlantika”) doživotno će obilježiti cjelokupno njezino književno stvaralaštvo, uključujući, dakako, i dva još uvijek rado čitana putopisa – *Cartas do Campo e da Cidade (Seoske i gradske razglednice, 1923)* te *Almas e terras onde eu passei (Duše i krajevi kroz koje sam prošetala, 1936)*. Iako se u oba navedena putopisa opisuju i pojedini predjeli na Kontinentu³¹ (kako žitelji Madeire i Azora zovu kontinentalni dio svoje domovine), Luzia, ne bez stanovite (profinjene) ironije i sarkazma, žarište svog putopisnog interesa redovito prebacuje baš na Madeiru, na njezin krajolik, život i običaje (s osobitim obzirom na tamošnju aristokraciju, kako domaću, tako i stranu, napose onu najbrojniju i “najudomaćeniju” – englesku), utirući tako put kasnijim portugalskim i inim putopiscima koji će se u većoj ili manjoj mjeri posvetiti upravo Madeiri.

Osim dosad spomenutih, prva su desetljeća prošloga stoljeća u Portugalu iznjedrila još nekolicinu “strastvenih” putopisaca. Među njima ćemo izdvojiti tek one najoriginalnije, u prvome redu dvojicu liječnika (istraživača i profesora na Medicinskom fakultetu). To su Ricardo Jorge (1858–1939) i Abel de Lima Salazar (1889–1946). Reis je svojevrsni “portugalski Andrija Štampar” – zdravstveni prosvjetitelj, čovjek širokih interesa (osim medicine, od koje je i za koju je živio, uvelike se zanimao i za književnost, odnosno umjetnost općenito, te povijest i politiku), a okušao se (što nas u ovom kontekstu, dakako, najviše zanima) i kao autor dvaju eruditnih putopisa – *Canhenho dum Vagamundo (Bilježnica jednoga skitnice, 1923)* te *Passadas de Erradio (Koraci jednoga litalice, 1924)*. Riječ je o štivu namijenjenu književnoj (odnosno intelektualnoj) eliti, koje radi stanovite hermetičnosti nikada nije zaživjelo među širim čitateljskim krugovima, ali je, zbog svoje (napose stilske) originalnosti i danas veoma zanimljivo za sve putopisne “sladokusce”.

Za razliku od Jorgea, Salazar je (kako stilom, tako i izrazito beletrističkim pristupom) donekle pristupačniji široj publici, znatijeljno etnografski “secirajući” ljude i krajeve s kojima bi dolazio u dodir tijekom svojih (turističko-putopisnih) putovanja Portugalom i inozemstvom (poglavito Italijom, Njemačkom i Francuskom). Ishod tih putovanja su četiri izrazito zanim-

³⁰ Otac joj je, međutim, ubrzo nakon preseljenja preminuo, što je snažno utjecalo na njezin ne samo životni, nego i književni razvoj.

³¹ “Kontinent” je posebno zastupljen u *Seoskim i gradskim razglednicama*, gdje nailazimo na mjesta kao što su, primjerice, Bussaco, Lisabon, Ribeira Formosa ili Bonfim.

ljiva putopisa – *Uma Primavera em Itália (Proljeće u Italiji, 1934)*, *Um Estio na Alemanha (Ljeto u Njemačkoj, 1934)*, *Digressões em Portugal (Skitnje Portugalom, 1935)* te *Paris em 1934 (Pariz godine 1934, 1938)* – koji još uvijek privlače pozornost čitateljstva.

Navedenoj dvojici liječnika-putopisaca, književno mahom zaokupljenih inozemstvom, valja pribrojiti još barem trojicu putopisnih autora što su se najviše zanimali za nekadašnje portugalske kolonije na afričkome kontinentu – kolonije koje su tada, iz očista Portugala, zapravo bile tuzemstvo. To su: Manuel de Brito Camacho (1862–1934), autor nekoliko putopisnih tekstova, među kojima se posebno ističe *A caminho da África (Na putu za Afriku, 1923)*; Julião Quintinha (1887–1968), čije je djelo *África Misteriosa (Tajnovita Afrika, 1928)* višekratno nagrađeno kao najbolji tekst posvećen bivšim portugalskim kolonijama u Africi (riječ je o hibridnome žanru gdje se kombinira novinska kronika s putopisom protkanim povijesnim i društveno-političkim komentarima), te José Osório de Castro e Oliveira (1900–1964). On se kao književnik, književni kritičar i putopisac u najvećoj mjeri angažirao na širenju kapverdске književnosti i kulture posvetivši joj niz tekstova, među kojima se (kad je riječ o putopisnoj literaturi) ponajviše ističu oni uvršteni u njegove knjige *Geografia Literária (Književni zemljopis, 1931)* i *Enquanto é possível (Dok je još moguće, 1942)*.

Počevši od otprilike 1925, a osobito tijekom i poslije Drugoga svjetskoga rata, putopisnu književnost u Portugalu gotovo u potpunosti preuzimlje novinarstvo, uvelike je približivši prosječnome čitatelju. Novinarski putopis pritom u pravilu postaje svojevrstan (pseudo)književni nadomjestak za one koji si ne mogu priuštiti dalja ili čak bliža (turistička) putovanja. Vrijeme je to kada se počinju pojavljivati prvi izvjestitelji ili reporteri koji s lica mjesta izvještavaju o “aktualijama”. Nije to, dakako, nikakva portugalska posebnost. Riječ je, naime, o općoj pojavi, no zanimljivo je da se upravo u Portugalu onoga vremena nailazi na niz takvih izvjestitelja s izrazito književnim pretenzijama, od kojih su neki uistinu i bili iznimno književno nadareni, što je rezultiralo razmjerno brojnim, beletristički kvalitetnim putopisnim reportažama ili, još bolje, reportažnim putopisima.

Najveće zasluge za to jamačno pripadaju Antóniu Ferru (Lisabon, 1895. – *id.*, 1956), književniku čije stvaralaštvo nadasve odlikuje veoma osebujan novinarski stil. Upravo on je, naime, u Portugal postupno uveo ono što bismo (ma koliko to oksimoronski zvučalo) mirne duše mogli nazvati putopisnom književnom reportažom, uvelike lišenom impresionističkih natruha, ali zato sa stanovitim eruditnim obilježjima. Spomenuti hibridni žanr poglavito dolazi do izražaja u Ferrovim knjigama,³² kao što su, primjerice,

Novo mundo, mundo novo (Novi svijet, mladi svijet, 1930),³³ *Hollywood, capital das imagens (Hollywood, slikopisna prijestolnica, 1931)* ili *Homens e multidões (Ljudi i mnoštva, 1941)*. Svojim specifičnim novinarskim, putopisno-književno-reportažnim stilom Ferro je izravno ili neizravno utjecao i na mnoge pripadnike mlađeg portugalskog novinarskog naraštaja koji su (bilo sustavno, bilo tek usputno) njegovali putopis kao (tada već krajnje hibridni) žanr.

Među njima se ponajprije vrsnoćom i količinom putopisne produkcije ističu: Adelino Mendes, Acúrsio Pereira, Luís Teixeira, Norberto Lopes, Artur Portela, Hugo Rocha, Urbano Tavares Rodrigues, Mário Rosa te José de Freitas. Premda baš nije oportuno izdvajati nekoga iz spomenute skupine od desetak novinara-putopisaca, s povijesne nam se distance čini da se drugi (kad bi kojim slučajem bili živi) zasigurno ne bi uvrijedili ako bismo ipak učinili jednu iznimku, i to u slučaju Urbana Tavaresa Rodriguesa (Lisabon, 1923. – *id.*, 2013), jednog od vodećih luzitanskih književnika druge polovice 20. stoljeća, koji je svojim putopisima *Jornadas no Oriente (Vrludanja Istokom, 1956)* i *Jornadas na Europa (Vrludanja Europom, 1958)*, da spomenemo tek dva najpopularnija i najutjecajnija, stvorio novi prototip poratne portugalske putopisne proze, prilično fleksibilna stila, uz inzistiranje na kulturološkim posebnostima pri opisu dotičnih ljudi i krajeva.

Više neizravno nego li izravno, putopis je, kao književna vrsta, uvelike utjecao i na niz luzitanskih (romano)pisaca 20. stoljeća koji su u svoju fiktivnu prozu sustavno ili tek povremeno ugrađivali i neke njegove (stilske) elemente. U tom se mislu posebno izdvaja José Maria Ferreira de Castro (Oliveira de Azeméis, 1898. – Lisabon, 1974), zasigurno jedan od najčitanijih i najprevođenijih luzofonih autora uopće. Najviše putopisnih elemenata nalazimo u njegovom najpopularnijem romanu *Emigrantes (Iseljenici, 1928)*, koji je do danas doživio više od dvadeset izdanja, a bavi se razotkrivanjem istine o europskom iseljeništvu u Brazilu – istine o kojoj se Castro osobno osvjedočio, što će poslije opisati u svom drugom najčitanijem romanu – *A Selva (Prašuma, 1930)*. Zanimljivo je da su i jedan i drugi roman prevedeni na hrvatski i objavljeni još prije Drugog svjetskog rata,³⁴ čime se i Hrvatska uvrstila među mnogobrojne zemlje na čijoj su se “top-listi” najčitanijih knjiga zatekla i djela tada najpopularnijeg portugalskog pisca.

Osim što je putopisne elemente ugrađivao u svoje romane, Castro je njegovao i (čisti) putopis kao za-

³³ Radi se o knjizi koja je nedvojbena Ferrov *magnum opus*.

³⁴ Oba su spomenuta Castrova romana izašla u Zagrebu (u okviru niza “Binoza – Svjetski pisci”, urednik i izdavač Ante Velzek). Prvi (*Iseljenici*) objavljen je 1940, a drugi (pod promijenjenim naslovom: *Kučuk – zeleni demon*), najvjerojatnije tijekom 1940. ili 1941. (u knjizi nije navedena godina izdanja).

³² Riječ je o knjigama u kojima su sakupljene ponajbolje autorove (književne) reportaže.

sebnu književnu vrstu. Od njegovog (u užem smislu riječi) putopisnog opusa najveći su uspjeh doživjela dva djela: *Pequenos Mundos e Velhas Civilizações* (*Mali svjetovi i stare civilizacije*, 1938) te *Volta ao Mundo* (*Put oko svijeta*, 1940–1944). U njima autor nastoji što je moguće dublje prodrijeti u psih(ologij)u, život i običaje naroda što ih opisuje (pogotovo onih koje iz nekih, nažalost ne samo statističkih razloga, uporno zovu “malima”). Zanimljivo je da uz njih najviše pozornosti posvećuje i prostorima koji su mu izazovni s povijesno-arheološkog gledišta (kao što su, primjerice, Egipat, Izrael i Palestina, odnosno Sveta Zemlja), čime su zaljubljenici u povijest dobili prvo-razredno, didaktički korisno (ali ne i enciklopedijski suhoparno) štivo.

Putopisnost je odlika ne samo Castrovih (književnih) tekstova, nego jednako tako i tekstova deset godina mlađeg Joaquim Paça d’Arcosa (Lisabon, 1908. – *id.*, 1979). On, naime, u svom romanu *Diário dum emigrante* (*Dnevnik jednog iseljenika*, 1936), odnosno u zbirkami pripovijetki *Amores e viagens de Pedro Manuel* (*Ljubavi i skitništva Pedra Manuela*, 1935) i *Neve sobre o mar* (*Snijeg nad morem*, 1942) za glavnoga junaka “ustoličuje” Portugalca koji se nikako ne snalazi u stranome svijetu, uporno tragajući za izgubljenim identitetom. Na stanovite putopisne elemente nailazimo i u nekim pjesmama d’Arcosove zbirke *Poemas imperfeitos* (*Nesavršene pjesme*, 1952), gdje se osjeća gotovo fizički opipljiva nostalgija za afričkim kontinentom. Od strogo putopisnih djela, najpoznatiji je svakako d’Arcosov putopis *A Floresta de Cimento* (*Claridades e sombras dos Estados Unidos*) (*Betonska šuma [Svijetle i mračne strane Sjedinjenih Američkih Država]*, 1953), u kojem autor, na tragu Antónia Ferra, književno-putopisno uobličuje svoje putovanje u Sjedinjene Države, kritički se (povremeno čak i moralizirajuće) osvrćući na tamošnji “raspušten način života”, pogotovo među mladim naraštajima.

Gore spomenutim književnicima, čije stvaralaštvo u velikoj mjeri obiluje putopisnim elementima, valja pribrojiti i jednu ženu. To je Maria da Graça Freire (Benavente, 1918. – Lisabon, 1993), autorica mnogobrojnih pripovijetki, novela, romana, književnih i inih ogleđa, koja se preko svojih ženskih likova izrazito snažna značaja, još uvijek sputavanih (pisanim ili nepisanim) društvenim konvencijama, pokušava izboriti za emancipaciju žene u onodobnom krajnje patrijarhalnom luzitanskom društvu. Višegodišnji boravak u Angoli probudio je u njoj naglašeno zanimanje za pitanja vezana uz negdašnje portugalske kolonije na afričkome kontinentu – pitanja koja se sustavno provlače kroz njezinu književnu prozu, uključujući romane *A primeira viagem* (*Prvo putovanje*, 1952), *A Terra Foi-lhe Negada* (*Uskratili joj zemlju*, 1958) ili *O Rio Era Vermelho* (*Rijeka je pocrvenjela*, 1968). Najviše putopisnih elemenata nalazimo u *Prvome putovanju*, gdje glavna junakinja (Mónica) opisuje svoje naizgled sizifovski tegobno i upravo

egzistencijalistički mučno putovanje kroz surove afričke predjele, golicajući istovremeno znatiželju čitatelja ne samo napetošću fabule, nego i originalnim opisima još uvijek (polu)egzotičnih krajolika.

Takozvanom prekomorskom korpusu (pri čemu se misli isključivo na Portugalsko prekomorje, tj. na nekadašnje portugalske kolonije u Africi i Aziji) pripada i niz proznih ili pjesničkih ostvarenja s elementima putopisne literature koja su odavno ušla u nacionalni književni kanon. Spomenut ćemo tek nekolicinu najpoznatijih autora što su se tijekom cijele književne karijere ili povremeno bavili tom vrstom književnosti. To su u ponajprije Maria Archer e Castro Soromenho (1905–1982) koja svojim brojnim knjigama posvećenim Africi nerijetko zalazi i u područje (u užem smislu riječi) putopisne literature; Maria Fernanda Teles de Castro e Quadros Ferro (1900–1994), u čijim se pjesmama nerijetko gotovo “putopisno” opisuje Zelenortsko otočje; Jorge Vera-Cruz Barbosa (1902–1971),³⁵ koji je kao pjesnik-otočanin bio opsesivno vezan uz (motiv) putovanja; Ruy Cinatti Vaz Monteiro Gomes (1915–1986), čije je “putopisno pjesništvo” znatnim dijelom nadahnuto Istočnim Timorom (gdje je proveo šest nezaboravnih godina života) i mnogi drugi.

Putopis kao književna vrsta izrazito je zaokupljao i pjesnika, pripovjedača, esejista te književnog kritičara Vitorina Nemésia Mendesa Pinheira da Silvu (Praia da Vitória, Azori, 1901. – Lisabon, 1978). Većina luzitanskih književnih kritičara drži ga jednim od najvećih poslijepessoanskih portugalskih autora, uspoređujući njegove pripovjedačke sposobnosti (koje su posebno došle do izražaja u romanu *Mau Tempo no Canal* (*Nevrijeme na kanalu*, 1944) s onima Eça de Queirósa. Jednako je zapaženo i Nemésijevo pjesničko stvaralaštvo. U ovome kontekstu nas, međutim, zanima isključivo putopisni dio autorova golema opusa, unutar kojega se (prije svega stilskom) originalnošću osobito ističu dva njegova remek-djela: *O Segredo de Ouro Preto* (*Tajna Oura Preta*, 1954) i *Caatinga e Terra Calda – Viagens no Noroeste e no Amazonas* (*Šipražje i užarena zemlja – s puta po brazilskom Sjeverozapadu i Amazoni*, 1968). Originalnost Nemésia kao putopisca leži ponajprije u činjenici da on, premda se u pravilu razmjerno strogo pridržava putopisnih poetičkih načela, ta ista načela povremeno namjerno krši kako bi kod čitatelja postigao što veći učinak začudnosti, pri čemu se to (što je itekako znakovito!) nikada ne događa na uštrb samoga putopisa kao (za njega neprijeporno književnog) žanra. Oba spomenuta putopisa odlikuju se naglašeno povijesnim i sociološkim pristupom građi što je obrađuje, kao i gotovo pjesničkim stilom, tipičnim ne samo za autorovu putopisnu, nego i inu prozu (uključujući čak i onu esejističku).

³⁵ Barbosa je inače zelenortski pjesnik, no kako je (manji) dio života proveo u Portugalu (uz kojega je bio i stvaralački vezan), Portugalci ga uvrstavaju (i) u svoju nacionalnu književnost.

Osim Vitorina Nemésia, putopisom se “u teoriji i praksi” bavio i jedan od vodećih portugalskih književnih kritičara i esejista 20. stoljeća, prerano preminuli Pedro de Moura e Sá (1908–1959). U svoju tek posmrtno objavljenu knjigu, pod naslovom *Vida e Literatura (Život i književnost, 1960)*, Sá je uvrstio dva niza putopisa – “Espanha viva” (“Živa Španjolska”) i “Viagem a Capri” (“Putovanje na Capri”), pri čemu su mu oba poslužila kao neizravan povod za “nemilosrdno” (književno) seciranje Španjolaca i Talijana pod antropološkim (odnosno etnološkim), sociološkim, politološkim, kulturološkim i svakim drugim (esejistu i kritičaru “opće prakse” zanimljivim) vidom.

Za razliku od Pedra de Moure e Sá, trenutno jamačno najstarija i književno najplodnija (dosad je objavila više od trideset romana, niz knjiga pripovijetki, drama, putopisa, ogleđa, novinskih kronika, životopisa itd.) luzitanska književnica Maria Agustina Ferreira Teixeira Bessa-Luís (Amarante, 1922), putopisom se bavila tek usputno i posve slučajno. Naime, prije točno pola stoljeća, u pratnji nedavno preminulog muža Alberta Luísa, obiteljskim se automobilom uputila na književni kongres u Aix-en-Provence. Put koju ju je, naravno, vodio preko susjedne Španjolske i dijela Francuske (Provanse) odlučila je produžiti do Italije, što je nedugo potom rezultiralo njezinim jedinim (i danas iznimno popularnim) “izričitim” putopisom – *Embaixada à Calígula (Izastlanstvo u posjetu Kaliguli, 1961)*. Premda je riječ o žanrovski jasno određenom tekstu, autorica u sebi ipak nije mogla do kraja zatamiti izrazito beletrističke sklonosti, što međutim njezinu putopisu daje posebnu draž. Sam putopis tematski je krajnje šarolik, pokrivajući sve (turistički) zanimljive aspekte: od kraljika i gradova, do (folklornih) običaja, spomenika i umjetničkih djela općenito. Pritom valja naglasiti kako se Agustina Bessa-Luís i u drugim svojim (neputopisnim) djelima (romanima, novelama, životopisima itd.), poput većine ostalih suvremenih (portugalskih) autora, uvelike služi putopisnim (stilskim) elementima, tim više jer se u njezinom cjelokupnom stvaralaštvu osjeća utjecaj Camila Castela Branca, tog vrsnog majstora neizravnog putopisa.

Od ostalih klasika luzitanske književnosti 20. stoljeća koji su se okušali u putopisnome žanru izdvojiti ćemo još samo Joséa de Sousu Saramaga (Azinhaga, Golegã, 1922. – Tías, Lanzarote, 2010), jedinog portugalskog (i luzofonog) književnog nobelovca. Zanimljivo je da je najveći dio Saramagova književnog opusa objavljen tek kada je njegov tvorac već dobrano zašao u pedesete, što ga, međutim, nije spriječilo da ubrzo postane jedan od najčitanijih i najviše prevođenih suvremenih luzitanskih pisaca (mnogi su mu romani, kroz razmjerno kratko razdoblje, u izvorniku doživjeli i dvadesetak izdanja). Bez veće školske naobrazbe, Saramago se, naime, zarana “odao samo-obrazovanju” promijenivši nekoliko zanimanja (bravar, službenik u državnoj upravi, djelatnik u više

izdavačkih kuća, novinar itd.) da bi na kraju postao profesionalni književnik.

Prema sudu portugalske književne kritike, trag raznovrsnih Saramagovih zanimanja uočljiv je i u njegovom kasnijem stvaralaštvu, pomažući nam da bolje shvatimo autorovo književno usmjerenje. U tome je Saramagu osobito pomogla njegova novinarska djelatnost koju nikada neće posve napustiti, objavljujući sustavno novinske kronike – ponajbolje u suvremenom portugalskom novinarstvu. Osobito se u tom smislu ističu dvije zbirke Saramagovih kronika: *Deste Mundo e do Outro (S ovog i onog svijeta, 1971)* i *A Bagagem do Viajante (Putnikov prtljag, 1973)*, otkrivajući autorovu pomnu usredotočenost na probleme današnjice, socijalno iskustvo i likove uzete iz svagdašnjeg života. U nizu navedenih kronika nailazimo i na elemente putopisne poetike (karakteristične i za mnoge njegove romane) koji će kulminirati u jedinom Saramagovom izrazito putopisnom djelu – *Viagem a Portugal (S puta po Portugalu, Lisabon, 1981)*.

Na poziv portugalskog književnog kluba “O Círculo de Leitores” (“Čitateljska udruga”), koji se upravo spremao proslaviti desetu obljetnicu utemeljenja,³⁶ Saramago je, naime, tijekom deset mjeseci (točnije, od listopada 1979. do srpnja 1980) proputovao cijeli Portugal: od juga do sjevera, od zapada do istoka, uobličivši svoje “putničke” dojmove u gore spomenut, krajnje hibridni putopis – svojevrsnu mješavinu (novinskih) kronika, priča i memoarskih zapisa. Knjiga je odmah po objavljivanju postala putopisna uspješnica, zadržavši taj status sve do danas, kako u samome Portugalu, tako i na čitavom portugalskom govornom području. Završni reci Saramagova putopisa (koji bi se tek uvjetno mogao nazvati nekom vrstom posve atipična turističkog vodiča!) postali su gotovo zaštitni znak (suvremene) luzitanske putopisne literature i vjerojatno najviše citiran tekst takve vrste na Camõesovu jeziku:

Putovanje nikad ne može uminuti. Uminuti mogu samo putnici. U stvari, čak i oni mogu nastaviti živjeti u pamćenju, prisjećanju, priči. Kada se putnik skrasi na pješćanu žalu i kaže: “Nema se više što vidjeti”, on dobro zna da tome nije tako. Kraj jednog samo je početak drugog putovanja. Treba vidjeti ono što se još nije vidjelo, ponovno vidjeti ono što se već vidjelo, u proljeće vidjeti ono što je viđeno ljeti, danju vidjeti ono što je viđeno noću, za sunčana dana vidjeti ono što je već viđeno za kišnoga. Treba vidjeti zelena žitna polja, dozrelo voće, kamen što je promijenio mjesto boravka, sjenu koje ovdje još nije bilo. Treba se vratiti već prijeđenu hodu i opetovati ga, utirući kraj njega nove pute. Treba ponovno započeti putovanje. Uvijek i uvijek. Putnik se ončas vraća.³⁷

³⁶ Utemeljen je, naime, 1971.

³⁷ Saramago, José: *Viagem a Portugal, Caminho*, Lisabon, 1981, str. 387. Preveo: N. T.

Čini se da je Saramago svojom (ne)očekivanom putopisnom uspješnicom u velikoj mjeri utjecao na mlađe naraštaje portugalskih, pa i luzofonih autora općenito jer su se mnogi među njima okrenuli tom književnom (ili, kako neki teoretičari naglašavaju, tek poluknjiževnom) žanru. Za ovu ćemo prigodu izdvojiti petero koje se uspjelo nametnuti kao svojevrsna “moćna gomilica” unutar bogate luzitanske putopisne tradicije. To su (kronološkim redoslijedom³⁸): Benigno José Mira de Almeida Faria (Montemor-o-Novo, 1943), António Taurino Mega Ferreira (Lisabon, 1949), Gonçalo Manuel de Albuquerque Tavares (Luanda – Angola, 1970), Sandra Barão Nobre (Argentueill – Francuska, 1972) i José Luís Peixoto (Galveias, Ponte de Sor, 1974).

Putopisni prvijenac suvremenog kulturnog portugalskog pripovjedača Almeide Farie *O murmúrio do mundo* (*Zamor svijeta*, Lisabon, 2012) pobudio je nevjerojatno veliko zanimanje luzofona čitateljstva, inače nenavikla na autorove putopisne “egzibicije”. Riječ je o putopisu nastalom kao rezultat Almeidina studijskog putovanja³⁹ u Indiju, točnije u nekadašnje portugalske kolonijalne enklave Gou i Cochim (danas Kochi). Ono po čemu se Almeidin tekst uvelike razlikuje od većine žanrovski srodnih aktualnih luzitanskih tekstova (napose onih što se bave bivšim “Portugalskim Indijama”) jest intertekstualno promišljanje o posebnosti(ma) indijske kulture (odnosno civilizacije) – promišljanje temeljeno na implicitnu dijalogu s portugalskim autorima (filozofima, pjesnicima, pripovjedačima) čija se djela izravno ili neizravno putopisno dotiču ex-portugalskih “Indija”, u širokom rasponu od Luísa Vaza de Camõesa do Gonçala M. Tavaresa.

Za razliku od profesionalnog književnika Almeide Farie, novinar po zanimanju i književnik po vokaciji António Mega Ferreira putopisno se uglavnom “specijalizirao” za Stari kontinent, točnije za Italiju. Štoviše, drže ga jednim od najvećih promotora talijanske kulture na čitavom Pirinejskom poluotoku. Italiji je (čiju kulturu sustavno proučava više od četiri desetljeća) posvetio čak tri svoja, vjerojatno najbolja putopisa:⁴⁰ *Roma – Exercícios de reconhecimento* (*Rim – vježbe izviđanja*, 2003), *Roma* (*Rim*, 2010) i *Itália – Práticas de viagem* (*Italija – iskustva s putovanja*, 2017). Premda prva dva putopisa nedvojbeno mogu poslužiti i kao turistički vodiči kroz Vječni grad, oni (prema jednoglasnu mišljenju književne kritike) daleko nadilaze navedenu (praktičnu) namjenu te poprimaju (ponajprije zahvaljujući vješto utkanim legendama i pričama) više nego jasne obrise književnog djela. U trećem pak putopisu autor sažima svoja višedesetljetna studijska i “bonvivanska” puto-

vanja “talijanskom čizmom” nudeći čitateljima krajnje originalno viđenje tamošnjih ljudi i krajeva.

Originalnosti zacijelo ne nedostaje ni Gonçalu M. Tavaresu, dobitniku “gomile” (književnih) nagrada i priznanja (što domaćih, što inozemnih), ponajviše za roman (“sagu o zlu”) *Jerusalém* (*Jeruzalem*, 2004), ali jednako tako i za njegovo jedino putopisno, može se slobodno reći, remek-djelo – *Uma Viagem à Índia* (*Putovanje u Indiju*, Lisabon, 2010). Sa strogo žanrovskog gledišta, posrijedi je zapravo ponovno roman, ovaj put, međutim, u obliku epopeje (pravilnije bi možda bilo reći anti-epopeje) s izrazitim putopisnim elementima. Portugalska Velika otkrića, konkretnije: otkriće pomorskog puta u Indiju Vasca da Game (radi se o središnjoj temi Camõesova epa *Luzitanci*), Tavares parodijski kontekstualizira dovodeći tako čitatelja do gotovo nevjerojatna učinka začudnosti u epskome srazu dviju oprečnih kultura – istočnjačke (indijske) i zapadne (europske).

Velika otkrića (premda tek rubno nazočna su i u najpoznatijem putopisu Sandre Barão Nobre – *Uma Volta ao Mundo com Leitores* (*Put oko svijeta s čitateljima*, Lisabon, 2017). Prvotna autoričina namjera bila je posjetiti zemlje portugalskog jezičnog izraza, kao i područja gdje se portugalski još uvijek održava na životu uz pomoć šačice govornika (Malajski poluotok, Macau, Goa), no kad joj se na njezinu višemjesečnu putovanju (od travnja 2013. do kolovoza 2014) odlučila pridružiti i prijateljica, Nobreova svoju putopisnu pustolovinu širi i na cijeli azijski jugoistok (s posebnim naglaskom na Tajland, Laos, Vijetnam i Kambodžu). Ukupno su posjetile četrnaest zemalja, a rezultat tog po mnogo čemu jedinstvenog putovanja bilo je spomenuto djelo u kojemu su korišteni dnevnici zapisi *in loco* te osobito razgovori s osobama (“slučajno”) zatečenima u čitanju. Autorica je, naime, svakog čitatelja uhvaćenog “*in flagranti*” fotografirala, popričala s njim o sadržaju dotične “lektire” i potom ga uvrstila u putopis posvetivši mu nekoliko redaka, zbog čega je *Put oko svijeta s čitateljima* (p)ostao svjetski kuriozitet.

Svjetski kuriozitet (premda iz posve drugih razloga) postao je i prvi od dva dosad objavljena putopisa Joséa Luísa Peixota, naslovljen *Dentro do Segredo* (*U srcu tajne*, Lisabon, 2012). U njemu autor opisuje svoje “neponovljivo putovanje” u Sjevernu Koreju (travnja 2012), prigodom proslave stote obljetnice rođenja Kima Il-sunga, održane u glavnom gradu te najtajnovitije države svijeta – Pjongjangu. Tom prilikom bio je ujedno i sudionik jednog od (vremenski i prostorno) nedvojbeno najdužih putovanja “mističnim” sjevernokorejskim krajevima, što ih je komunistička vlast odobrila u posljednjih nekoliko desetljeća. Pritom je posjetio ne samo sve političke, odnosno režimske “znamenitosti” zemlje, nego, jednako tako, i mnoga mjesta kojima stranci nisu imali pristup kroz više od šezdeset godina crvene diktature, “začinivši” puku putopisno-“činjeničnu” građu vlastitim esejistički stiliziranim razmišljanjima.

³⁸ Tj. prema godini rođenja.

³⁹ Pod pokroviteljstvom portugalskog Nacionalnog centra za kulturu (Centro Nacional de Cultura).

⁴⁰ Sva su tri objavljena u Lisabonu (izdavač: Sextante Editora).

Sličnu metodu Peixoto je primijenio i u svom drugom, ne manje popularnom – dvodijelnom putopisu *O Caminho Imperfeito* (Nesavršen put, Lisbon, 2017), koji se putopisno-esejistički bavi Bangkokom i Las Vegasom. U prvome dijelu (puto)pisac se (uporno izbjegavajući uobičajene turističke atrakcije) uglavnom usredotočuje na manje poznate aspekte tajlandske kulture, običaja, povijesti, društva, gastronomije ili religije, primjerice, dok se u drugome, kroz izrazito autobiografsku prizmu, čitateljima nude literarizirani “metafizički” opisi zanimljivih osobnih “dogodovština”, s naglaskom na dva, za autora eminentno filozofska pitanja. Prvo je zašto piše, a drugo, nipošto manje važno, zašto uopće putuje. Upravo navedeno snažno autobiografsko obilježje⁴¹ čini Peixotov tekst posebnim u kontekstu suvremene portugalske putopisne literature, pa stoga nije neobično da se i neki mlađi luzitanski autori (što se tek trebaju potvrditi na domaćoj književnoj pozornici) ugledaju u njega kao u svojevrsni putopisni (poetički) smjerokaz.

Taj putopisni poetički smjerokaz iz razumljivih je razloga, barem spočetka, uvelike nedostajao (u odnosu na “matičnu” portugalsku razmjerno mladoj brazilskoj književnosti, čije ćemo najvažnije putopisce ovdje tek usputno spomenuti, kako bismo upozorili na višestoljetnu tijesnu isprepletenost dviju literatura – isprepletenost koja je posebno dolazila do izražaja upravo u putopisnom (književnom) žanru.

U 16. stoljeću, kako smo uostalom već naglasili govoreći o portugalskoj putopisnoj literaturi, većina (uvjetno rečeno) brazilskih putopisa nema nikakve estetske odnosno beletrističke vrijednosti, ali je zato itekako etnografski zanimljiva zbog pionirskih opisa tada još gotovo posve nepoznate, netom otkrivene Zemlje Istinskog Križa.⁴² U ovom ćemo se kontekstu osvrnuti samo na luzo-brazilске putopisne autore, iako su za brazilsku političku i kulturnu povijest od izuzetno velikog značenja i pojedini neluzofoni (puto)pisaci koji, dakako, ulaze u korpus dotične nacionalne (europske) književnosti.⁴³

Već spomenuto (a dijelom i citirano) *Pismo kralju Manuelu* Pêra Vaza de Caminha poslužiti će kao ogledni primjerak svim sličnim tekstovima isključivo utilitarne naravi, koji se masovno pojavljuju tijekom 16. a dobrim dijelom i 17. stoljeća. Navest ćemo ovdje nekoliko najpoznatijih i (kulturno-povijesno) najre-

levantnijih. To su prije svega: *Diário de navegação da Armada que foi à terra do Brasil em 1530* (Brodski dnevnik ratne flote koja je 1530. doplovila u Brazil, 1839) Pêra Lopesa de Souse (1497–1539), *Tratado da terra do Brasil* (Rasprava o brazilskim krajevima, 1570?) i *História da Província de Santa Cruz* (Povijest Pokrajine Svetoga Križa, 1576) Pêra de Magalhães Gândava (oko 1540. – oko 1580),⁴⁴ *Tratado descritivo do Brasil* (Rasprava u kojoj se opisuje Brazil, 1587) Gabriela Soaresa de Souse (1540?–1591),⁴⁵ *Recopilação das famosas armadas portuguesas* (Zbir tekstova o slavnim portugalskim armadama, 1496–1650) Simãoa Ferreire Paisa (XVII. st.) i niz drugih.

Navedenim tekstovima svakako valja pribrojiti i mnogobrojne putopise⁴⁶ misionara iz raznih redovničkih zajednica koje su duže ili kraće vrijeme djelovale na području Brazila. Riječ je mahom o štivu krajnje pragmatične naravi, uglavnom pismima i obvezatnim redovitim godišnjim izvješćima upravi dotičnoga reda – štivu koje u pravilu obiluje začuđujuće podrobnim obavijestima o brazilskim ljudima i krajevima, s očekivanim naglaskom na katehetskoj dimenziji, koja je tim autorima, već po samoj prirodi stvari, bila uvijek u prvome planu. Stoga ni oni nemaju neke posebne književne vrijednosti, makar su pojedini njihovi autori očito bili (i) književno nadareni.

⁴⁴ Taj Portugalac rodio iz Brage (inače flamanskog porijekla), profesor humanističkih znanosti i prijatelj Camõesov, autor je prvih sustavnih studija o Brazilu. Oba njegova spomenuta djela napisana su iz promidžbenih razloga, kako bi potakla Portugalce (“osobito one koji žive u bijedi”) da se u što većoj mjeri počnu iseljavati u netom otkriveni Brazil. Hvalospjevi brazilskoj klimi i tlu, što se kao kakav lajtmotiv provlače kroz njih, baš kao, uostalom, i kroz djela drugih onodobnih kroničara Brazila, nisu toliko izraz *nativizma* na brazilski način (odnosno izraz onoga što će znatno kasnije biti prozvano *brazilstvenošću*) koliko nastojanja da se iskoristi povijesna prilika kako bi se dostojno proslavio Portugal, tj. “metropola” u odnosu na (južnoameričku) “provinciju”. Istini za volju valja, međutim, naglasiti da Gândava, usprkos prigodnoj hvalospjevnoj bombastičnosti i gdjekad gotovo “edenskoj” viziji novootkrivene kolonije, ima itekako smisla za realističko zapažanje stvarnosti, nudeći čitateljstvu zanimljiv zemljopisni opis, kako Brazila u cjelini, tako i pojedinih njegovih kapetanija. Osobito su dojmiljivi njegovi opisi domorodačkih (za onodobne Europljane uvelike sablažnjivih) običaja: mnogoženstva, osvetničkih obreda i ratova te ljudožderstva. V. o tome u mojoj knjizi *Povijest brazilske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, str. 29–30.

⁴⁵ Svi brazilski i portugalski povjesničari već odavno složili su se da je Sousina *Rasprava...* najiscrpnije vrelo obavijesti o šesnaestostoljetnom Brazilu. To nas, međutim, i ne treba čuditi znamo li da je spomenuti Portugalac najveći dio života proveo upravo u toj nekadašnjoj portugalskoj koloniji baveći se ponajviše uzgojem šećerne trske. Njegovi brazilski zapisi nastali su tijekom sedamnaestogodišnjeg boravka u Bahii (od 1567. do 1584), gdje je obavljao dužnost gradskoga vijećnika. *Rasprava* ima dva dijela. Prvi se sastoji od podrobnog opisa čitave brazilske obale, dok se u drugome autor usredotočuje na prirodne znamenitosti pokrajine Bahia. Slično Gândavu, i Sousa si je nametnuo zadatak iscrpnog izvješćivanja Metropole o prirodnim resursima južnoameričke kolonije, ističući osobito njezino golemo rudno bogatstvo: zlato, srebro i smaragde. V. moju u prethodnoj bilješci spomenutu knjigu, str. 30–31.

⁴⁶ U širem smislu te riječi.

⁴¹ Pri čemu je putopis kao književni oblik samo neka vrsta izlike za promišljanja na samozadane teme.

⁴² Kako su, prisjetimo se, Portugalci u početku nazivali Brazil.

⁴³ Kao što su, primjerice Hans Staden (*Historia und Beschreibung eyner Landschaft der wilden...*, Marburg, 1557), André Thevet (*Les singularitez de la France Antarctique autrement nommée Amérique...*, Anvers, 1558), Jean de Léry (*Histoire d'un voyage fait en la terre du Brésil autrement dite Amérique...*, La Rochelle, 1758), Anthony Knivet (*The Admirable Adventures and Strange Fortunes of Master ANTONIE KNIVET, Which Went with Master THOMAS CANDISH in His Second Voyage to the South Sea*, London, 1591) itd.

Među spomenutim redovničkim zajednicama u Brazilu najaktivnija je, čini se, bila Družba Isusova, što se vidi kako po količini, tako i po kakvoći pojedinih tekstova, s više ili manje izraženim putopisnim elementima. Od brojnih isusovačkih misionara čiji tekstovi odišu putopisnošću izdvojiti ćemo tek nekolicinu najpoznatijih. U njih se zasigurno ubraja i rođak Ignacija Lojolskog – José de Anchieta (1534–1597). Taj neobični svetac, jamačno najglasovitiji Družbin predstavnik u Brazilu, zvan i “Apostol Brazila” odnosno “Nebeski Kanarinac”,⁴⁷ tako je dobro ovladao portugalskim da je, kao rođeni Španjolac,⁴⁸ postao jezikoslovnim uzorom piscima portugalskog jezičnog izkaza. Šteta je, međutim, što svom beletrističkom opusu nije pridavao osobitu estetsku vrijednost, tako da on (u književnom pogledu) nimalo ne odskače od njegove neknjiževne ostavštine, inače izrazito bogate putopisnim elementima – ostavštine koja je u cijelosti objavljena istom u 20. stoljeću (točnije 1933) pod naslovom *Cartas, informações, fragmentos históricos, sermões, 1554–1595 (Pisma, upute, povijesni ulomci, propovijedi, 1554–1595)*.

Naglašena putopisna obilježja imaju i tekstovi Manuela da Nóbrega (1517–1570) koji, nedugo nakon što je stupio u netom osnovanu Družbu Isusovu, 1549. odlazi u Brazil, gdje odmah sudjeluje u osnivanju grada Salvador da Bahia, a potom i grada São Paulo de Piratininga (1554). U Brazilu se ubrzo proćuo kao uzoran misionar i zaštitnik Indijanaca. Njegovi spisi, poglavito *Informação da Terra do Brasil (Izješće o brazilskim krajevima, 1549)* te *Cartas do Brasil 1549 – 1560 (Brazilska pisma, 1549. – 1560.)*⁴⁹ danas su uglavnom zanimljivi kao povijesni (odnosno etnografski) dokumenti o susretu dvaju svjetova – europskog i južnoameričkog odnosno indijanskog.

Dokumentarno-povijesnu vrijednost imaju i tekstovi Nóbregina subrata Fernão Cardima (između 1540. i 1548?–1625) koji u Brazilu (od 1583) djeluje kao isusovački provincijal. Njegova brojna službena izvješća europskim poglavarima poslije su sakupljena u zbirke *Narrativa Epistolar (Epistolarna izvješća 1583–1590)*⁵⁰, *Do clima e terra do Brasil (O brazilskom podneblju i tlu)* te *Do princípio e origem dos índios no Brasil (O postanku i porijeklu brazilskih Indijanaca)*⁵¹, koje odišu “dobrim humorom, živahnošću, dražesnošću i nepredvidljivošću usporedbi”,⁵² zbog čega je Cardim i danas izrazito zanimljiv (književnim) povjesničarima.

⁴⁷ Taj je nadimak dobio zbog lakoće versificiranja na latinskom.

⁴⁸ Rođen je, naime, na Kanarskome otočju (otok Tenerife).

⁴⁹ Navedena pisma objavljena su tek 1931.

⁵⁰ Objavljena tek u 19. stoljeću, točnije 1847.

⁵¹ Posljednje dvije zbirke prvotno su objavljene na engleskom jeziku, u peterosveščanu djelu *Purchas, his pilgrim*, 1625) engleskog književnika i povjesničara Samuela Purchasa (oko 1575–1626), autora niza zanimljivih putopisa.

⁵² V. *Dicionário de Literatura* (ur. Jacinto Prado Coelho), I. sv., Livraria Figueirinhas, Porto, 1997, str. 152.

Što se pak tiče ostalih (isusovačkih) misionara, njihova su izvješća daleko manje zanimljiva kao putopisi (odnosno putopisna literatura), budući da glavni naglasak u većini slučajeva stavljaju na samu misionarsku djelatnost. Ipak, i među njima se mogu izdvojiti dvojica koja svoje “ljetopise” (*crônicas*) povremeno prožimlju i putopisnim (književnim) elementima. To su Simão de Vasconcelos (1597–1671), autor glasovitoga ljetopisa *Crónica da Companhia de Jesus do Estado do Brasil (Ljetopis brazilске pokrajine Družbe Isusove, 1663)* i João Filipe Betendorf (1625–1698), čije je djelo *Crónica da Missão dos padres da Companhia de Jesus no Estado do Maranhão (Ljetopis misijske postaje otaca isusovaca u kapetaniji Maranhão, 1699)* jedan od najcjelovitijih opisa prilika na području te bivše portugalske kapetanije (danas jedne od saveznih brazilskih država) tijekom druge polovice 17. stoljeća.

Od hvalospjevnih putopisa (odnosno pseudoputopisa), koji se pojavljuju kroz cijelo 17. stoljeće, a posvećeni su egzotičnim ljepotama brazilskog krajovalika, ljudi i običaja, najreprezentativniji je svakako putopis portugalskog novokršćanina⁵³ Ambrósia Fernandes Brandãoa (1555–1618) naslovljen *Diálogos das grandezas do Brasil (Razgovori o znamenitostima Brazila)*⁵⁴. Riječ je o djelu koje se sastoji od šest razgovora što ih vode “kolonizatorski veteran” Brandônio i iz Metropole upravo pridošli Alviano, željan svježih vijesti o brazilskim bogatstvima. Cijela knjiga je zapravo zamišljena kao svojevrsni informativni priručnik namijenjen budućem stanovniku najveće južnoameričke zemlje. Osvrćući se na nju, (književni) povjesničari redovito ističu kako je pomno opisivanje brazilskog krajovalika, kao i još pomnije “popisivanje” njegovih znamenitosti, uz jednako brižljiv osvrt na tada još razmjerno kratku povijest nove kolonije, jasan pokazatelj svijesti “novopečenog” kolonizatora kao čovjeka koji više ne živi u Metropoli, zbog čega se nužno mora suočiti s novim, dotad nepoznatim stilom života. Upravo u tome i jest najveća vrijednost tog “udžbenika” za šesnaestostoljetne brazilske useljenike.⁵⁵ Pritom valja napomenuti kako se takva vrsta literature sustavno njeguje i tijekom narednog – 18. stoljeća, poprimajući, dakako, sve više prosvjetiteljske obrise, ali bez gotovo ikakve originalnosti pa naprosto ne zaslužuje čak ni kraći osvrt.

Zanimljivo je, međutim, kako i tijekom 19. stoljeća, pa čak i u razdoblju romantizma, koji u Brazilu “službeno” traje od sredine tridesetih do početka sedamdesetih godina, njegujući (između ostaloga) i svojevrsan kult krajovalika, zanimanje za (nazovimo

⁵³ Tj. *marana*, pokrštena Židova.

⁵⁴ Navedeni putopis napisan je početkom 17. stoljeća (vjerojatno u Paraíbi), no prvi je put tiskan kao knjiga tek 1930. zaslugom Brazilske književne akademije (Academia Brasileira de Letras).

⁵⁵ V. o tome i u mojoj knjizi *Povijest brazilske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 2008, str. 33.

ga tako) neznanstveni putopis, odnosno točnije, putopis s beletrističkim pretenzijama, nimalo ne raste u odnosu na prethodna tri stoljeća. Među romantičarskim autorima koji su se (više ili manje usputno) izravno ili neizravno bavili i putopisom izdvojiti ćemo tek dva najpoznatija.

Prvi je António Gonçalves Dias (1823–1864), čije cjelokupno (pjesničko i prozno) stvaralaštvo uvelike odiše putopisnošću, pri čemu od njegovih strogo putopisnih djela svakako treba spomenuti *Viagem pelo Rio Amazonas* (Putovanje rijekom Amazonom, 1868/1869). Ono po čemu je Dias poseban u kontekstu devetnaestostoljetne brazilske književnosti jest u njega gotovo sveprisutna tema indijanizma. Upravo je, naime, on od indijanizma načinio ono što će poslije Teixeira de Pascoaes načiniti od *saudosizma* u portugalskoj književnosti – svojevrsnu “filozofiju narodnosno-kulturne preobrazbe”.⁵⁶ A za to je jamačno imao sve pretpostavke, počevši od onih čisto “tehničkih”, od kojih je možda najvažnije njegovo indijansko porijeklo (po materi). Čini se da ga je baš ono nagnalo na dugotrajna terenska istraživanja *in loco* – među Indijancima tada nimalo gostoljubive Amazonije. Za razliku od većine drugih onovremenih brazilskih autora, Dias svoj indijanizam ne ograničava samo na izvanjski opis legendama obavijenog života “dobrih prašumskih divljaka”, niti na tipično romantičarske hvalospjeve⁵⁷ netaknutoj prirodi u kojoj ti “dobri divljaci” žive, nego se pozorno usredotočuje na samu psihologiju Indijanaca, nastojeći što uvjerljivije prikazati njihovo junaštvo i plemenite osjećaje kojima ne samo da su *al pari* Europljanima, već ih u nekim stvarima i uvelike nadmašuju.

Drugi brazilski romantičar čiji se putopisni opus i kvantitativno i kvalitativno uvelike izdiže iznad onodobna prosjeka jest Joaquim Manuel de Macedo (1820–1882). Hibridna putopisnost odlika je njegova cjelokupna (poglavito romaneskna) opusa, no na poseban način dolazi do izražaja u djelima kao što su, primjerice, *A Carteira do meu Tio* (Lisnica mojega strica, 1855), *Um Passeio pela Cidade do Rio de Janeiro* (Šetnja gradom Rio de Janeirom, 1862/1863) ili *Memórias de um Sobrinho do Meu Tio* (Uspomene stričeva nećaka, 1867/1868). Njihova je zanimljivost u znatnoj mjeri posljedica gotovo fotografski vjernog “preslikavanja” (društvenih) običaja onoga vremena, ponajviše iz malograđanskog života Brazila (i napose njegove onovremene prijestolnice Ria de Janeira) krajem druge i tijekom treće četvrtine 19. stoljeća.

Hibridni putopisni stil (svojevrsna mješavina beletristike, esejszima te novinarstva) karakterizira i stvaralaštvo Euclidesa Rodriguesa Pimente da Cunhe (1866–1909), uključujući i njegovo remek-djelo –

roman *Os Sertões* (Sertanci, 1902). Riječ je zapravo o svojevrsnom sociološkom ogledu u najširem smislu riječi, s nedvojbeno književnim pretenzijama koje su mu uostalom i omogućile ulazak u romaneskni žanr, učinivši ga jednim od najpoznatijih brazilskih romana. Spomenuto Cunhino djelo “otkrilo je jedan aspekt brazilskog života na koji prije toga nitko nije upozoravao. Pokazalo se da u seoskom životu ima toliko vrijedne građe i toliko dramatičnih zbivanja da to književnici ne bi smjeli zaobilaziti. I zaista, knjiga je zacrtala put brojnim piscima, koji su, zanemarujući simbolizam, pošli putem obnovljenog kritičkog realizma, tražeći moralne vrijednosti brazilskog čovjeka, koji se bori protiv društvenih i prirodnih nedaća.”⁵⁸ Od ostalih Cunhinih izrazitije putopisnih djela osobitu pozornost kritike i čitateljstva privukla su tri: *Peru versus Bolívia* (1907), *Contrastes e Confrontos* (Opreke i sučeljavanja, 1907) te *À Margem da História* (Na rubu povijesti, 1909), gdje je tipični romantičarski idealizam (karakterističan, primjerice, za Diasa ili Maceda) zamijenjen krajnje realističnim viđenjem brazilskih ljudi i krajolika – viđenjem koje će posebno pridonijeti jačanju *brazilstvenosti* kao bio(biblio)grafske “filozofije” mlađih modernističkih, a većim dijelom i postmodernističkih književnih naraštaja.

Nakon konačne pobjede modernista (1922) zanimanje za putopis kao književnu vrstu u velikoj mjeri raste, ali je istovremeno (što je itekako znakovito!) lišeno nekadašnjeg (domoljubnog) ushita, kakav odlikuje većinu dotadašnjih putopisnih tekstova. Od autora koji se još uvijek ograničavaju na vlastito – brazilsko (zemljopisno-kulturno) podneblje spomenut ćemo tek pet književno-povijesno najprepoznatljivijih (navodeći u zagradi i njihovo najpoznatije putopisno djelo). To su: Cid Bierrembach de Castro Prado (*Viagem à Baía – Putovanje u Baíu*, 1950), Ronald de Carvalho (*Imagens do Brasil e do Pampa – Prizori iz Brazila i Pampe*, 1933), Plínio Salgado (*Geografia Sentimental – Čuvstveni zemljopis*, 1937), Octávio Tavares (*Do Amazonas à Guanabara – Od Amazone do Guanabare*, 1936) te Lola de Oliveira (*Minhas Viagens ao Norte do Brasil – Moja putovanja na brazilski Sjever*, 1941).

Pobjeda modernizma istovremeno je, međutim, dovela i do paralelne pojave brojnih autora koji dotad uobičajenim opisima (gotovo isključivo) domaćih – brazilskih ljudi i krajeva pretpostavljaju opise europskih, sjevernoameričkih ili azijskih kultura i civilizacija, insistirajući na tome kako je izolacija jasan znak stvaralačke neplodnosti, zbog čega se treba okrenuti inozemstvu e da bi se moglo kvalitetno upoznati (te, posljedično, još više zavoljeti) vlastitu zemlju i njezine posebnosti u globalnome kontekstu. Štoviše, neki su od tih (“nefundamentalističkih”) autora

⁵⁶ Sintagma Mirka Tomasovića (v. njegov pregled povijesti portugalske književnosti u: *Povijest svjetske književnosti*, Mladost, Zagreb, 1974, str. 482).

⁵⁷ Prosvjetiteljske provenijencije.

⁵⁸ V. Miličević, Nikola: “Brazilska književnost”, u: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga br. IV, Liber-Mladost, Zagreb, 1974, str. 508.

(istodobno) bili pripadnici obiju spomenutih struja (kao, primjerice, R. de Carvalho).

Budući da nam prostor, kao uostalom i sama koncepcija članka, ne dopuštaju makar i letimičan osvrt na njihov putopisni opus, i ovdje ćemo se ograničiti na puko nizanje najvažnijih imena s dotičnim (prema parametru popularnosti probranim) putopisima: Alcântara Machado (*Pathé Baby*, 1926), Guilherme de Almeida (*O Meu Portugal – Moj Portugal*, 1933), Ribeiro Couto (*Chão de França – Francusko ozemlje*, 1935), Ronald de Carvalho (*Imagens do México – Meksički prizori*, 1929. te *Itinerário [Antilhas, Estados Unidos, México] – Putopis [Antili, Sjedinjene Američke Države, Meksiko]*, 1935), Monteiro Lobato (*América – Amerika*, 1931), Nélson Tabajara de Oliveira (*O Roteiro do Oriente – S puta po Dalekom Istoku*, 1933; *Shangai – Šangaj*, 1934; *O Japão – Japan*, 1934), Caldo Prato Júnior (*U. R. S. S., Um Novo Mundo – SSSR: novi svijet*, 1934), René de Castro (*Europa Inquieta – Nemirna Europa*, 1934), Lyder Sagen (*Dinamarca, País e Povo – Danska: zemlja i ljudi*, 1935), Jobias de Almeida (*Do Araguaia às Índias Inglesas – Od Araguaje do Engleskih Indija*, 1935), Érico Veríssimo (*Gato Preto em Campo de Neve – Crni mačak na snježnoj poljani*, 1941; *A Volta do Gato Preto – Povratak Crnoga mačka*, 1947; *México, História duma Viagem – Meksiko: povijest jednog putovanja*, 1957), José Lins do Rego (*Bota de Sete Léguas – Čizma duga sedam milja*, 1951), Graciliano Ramos (*Viagem [Checoslováquia, Rússia] – S puta po Čehoslovačkoj i Rusiji*, 1954), Cecília Meireles (*Crônicas de Viagem – Zabilješke s putovanja*, 1998/1999)⁵⁹ i drugi.

Posrijedi su žanrovski sada već krajnje “fluidni” putopisi koji nerijetko gravitiraju prema novinarstvu (kronici i reportaži), gubeći (postupno) književne konture, no nađe se i (popriličan broj) iznimki. Među njima svakako valja istaći G. de Almeidu, čiji putopisni tekstovi svojom izrazitom poetičnošću u stanovitoj mjeri podsjećaju na pjesme u prozi, ili R. Couta, koji u svojim putopisima (srećom po čitatelje) ne uspijeva ukrotiti (stvaralačku) strast i (gotovo “navijačku”) angažiranost, ili M. Lobata – strastvenog (putopisnog) polemičara itd. Kod tih je (ali i kod nekih drugih) autora (C. Meireles, primjerice) još uvijek jasno uočljiva težnja da žanr (koji su, zanimljivo, čak i neki književni teoretičari pokušali potisnuti u stranu) “beletristički” što je moguće više “oplemene” reagirajući tako na njegovu sve izraženiju “žurnalizaciju” i sve očitije podilaženje publici “žednoj” jeftinih senzacija.

Posebno su glede toga zanimljive turbulentne sedamdesete i osamdesete godine 20. stoljeća (vrijeme vojne diktature, cenzure i studentskih nemira), kada se mnogi književnici laćaju fiktivne proze (ponajviše

romana) koja, uz memoarske i autobiografske, u pravilu (nimalo slučajno!) sadržava i izrazito putopisne poetičke elemente, zbog čega brazilska književna kritika s pravom govori o novom hibridnom žanru čiji je sastavni dio i mahom nefiktivni (a tek ponekad i fiktivni) putopis. Među navedenim književnicima najviše se ističu Raduan Nassar (*Lavoura Arcaica – Zastarjelo poljodjelstvo*, 1975; *Um copo de cólera – Čaša bijesa*, 1978), Fernando Gabeira (*O que é isso, companheiro? – Što je to, druže?*, 1979; *O crepúsculo do macho – Suton mužjaka*, 1980), Roberto Drummond (*Sangue e Coca-Cola – Krv i Coca-Cola*, 1980; *Hilda Furacão*, 1991), Marcelo Rubens Paiva (*Feliz ano velho – Sretna stara godina*, 1981) i Milton Hatoum (*Retrato de um certo oriente – Izvješće o izvjesnom istočnjaku*, 1989).

Što se pak tiče brazilske putopisne produkcije kroz posljednja dva ili tri desetljeća, stanje je slično onome u Portugalu, što donekle budi nadu da putopis kao svojevrsan *modus vivendi* polumilenijske luzo-brazilske književnosti još uvijek “pokazuje znakove života”, štoviše, kao da ponovno dobiva na književnoj i društvenoj “vitalnosti”. Dokaz su tome mnogobrojni putopisci koji se i nadalje uporno trude zadržati književno “zaleđe” putopisa kao takvog. Ovdje ćemo, za kraj, pokušati izdvojiti tek nekolicinu najutjecajnijih predstavnika mlađih naraštaja⁶⁰ – onih koji tvore neku vrstu “avangarde” suvremene brazilske putopisne književnosti, namećući se bilo stilskom, bilo tematskom originalnošću. To su prije svega: Zeca Camargo (*A Fantástica Volta ao mundo – Maštovit put oko svijeta*, 2004), Amyr Klink (*Cem dias entre o céu e mar – Sto dana između neba i mora*, 2005), Fábio Zanini (*Pé na África – Zakoraknuti u Afriku*, 2011); Martha Medeiros (*Um lugar na janela – Mjesto za prozorom*, 2012), Guilherme Canever (*De Istambul a Nova Délhi, uma aventura pela Rota da Seda – Od Istanbula do New Delhia, pustolovina na Putu svile*, 2012; *De Cape Town a Muscat: Uma aventura pela África – Tragom jedne afričke pustolovine: od Cape Towna do Muscata*, 2013; *Uma viagem pelos países que NÃO existem – Putovanje kroz zemlje koje NE postoje*, 2016), André Fan (*Não conta lá em casa – Ne pričaj o tome kod kuće*, 2013), Luciano Pires (*Meu Everest – Moj Everest*, 2013), Karla Larissa (*Dois no mundo – Njih dvoje putuju svijetom*, 2016), Gaía Passarelli (*Mas você vai sozinha – Zar ćeš putovati sama?*, 2016), Leonardo i Rachel Spencer (*Viajo Logo Existo – Putujem dakle jesam*)⁶¹ i drugi.

⁶⁰ Najstariji među tim “mlađim” naraštajima (Amyr Klink) rodio se daleke 1955, ali se putopisno “snažnije oglasio” tek početkom ovoga stoljeća.

⁶¹ Riječ je o nizu putopisa, dosad objavljenih u čak osam knjiga (što u tiskanom, što u elektroničkom obliku) spomenutog bračnog para koji već nekoliko godina raznim prometalima putuje svijetom dijeleći potom s čitateljima svoje pustlovne “globroterske” dojmove.

⁵⁹ Navedene *Zabilješke* objavljene su nažalost tek tri i pol desetljeća poslije autoričine smrti (1964).

Da napokon zaključimo: za putopis se doista s punim pravom može reći kako predstavlja *modus vivendi* cjelokupne portugalske, a najvećim dijelom i brazilske (dakle: luzo-brazilske) književnosti kroz stoljeća, budući da se luzitanski identitet (igrom povijesne sudbine?) uvelike oblikovao upravo kroz sučeljavanje s drugim i drukčijim, kroz upornu potragu za “vlastitošću”, uočljivu jedino u srazu s njezinom (prividnom) negacijom – srazu koji svoju književnu afirmaciju (i “dramatizaciju”!) doživljava baš u putopisnoj literaturi. Stoga uopće nije neobično da su i Portugalci i Brazilci (kao njihovi kulturološki baštinici⁶²) pojačano posezali za putopisom kad god bi im (nerijetko gotovo “prepotentna”) identitetska samouvjerenost došla u (povijesnu) kušnju. Štoviše, ponajbolji luzo-brazilski putopisni tekstovi (pri čemu se, naravno, ne misli na turističke vodiče, već na kompleksnu hibridnu književnu vrstu eminentno esejističkih objelježja) nastali su upravo u trenucima ozbiljnih društvenih potresa i kriza. Zašto je tome tako, to bi tek valjalo istražiti.

LITERATURA

Bosi, Alfredo ³⁵1994. *História Concisa da Literatura Brasileira*, Editora Cultrix, São Paulo.

Braga, Teófilo 1984. *História da Literatura Portuguesa*, Imprensa Nacional – Casa da Moeda, Lisabon.

Candido, Antonio ⁷1993. *Formação da Literatura Brasileira*, Editora Itatiaia Ltda., Belo Horizonte – Rio de Janeiro.

Chaves, J. A. Castelo Branco 1987. *Os livros de viagens em Portugal no século XVIII e a sua projecção europeia*, Icalp / Ministério da Educação, Lisabon.

Chorão, João Bigotte *et al.* 1998. *Verbo-Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura* (Ed. Século XXI), Editorial Verbo, Lisabon-São Paulo.

Cristóvão, Fernando (ur.) 2002. *Condicionantes Culturais da Literatura de Viagens. Estudos e Biblio-grafias*, Cosmos / Centro de Literaturas de Expressão Portuguesa da Universidade de Lisboa, Lisabon.

Cunha, Padre Arlindo Ribeiro da ³1948. *A Língua e a Literatura Portuguesa*, uredio autor, Braga.

Cunha, Paula Cristina Ribeiro da Rocha de Morais 2012. “Apontamentos teóricos sobre Literatura de Viagens”, u: *Caracol*, 3, 21. kolovoza. URL: <http://www.revistas.usp.br/caracol/article/view/57686/60741>. Pristup: 8. siječnja 2019.

Ferreira, M. Ema Tarracha (ur.) s. a. *Literatura dos Descobrimientos e da Expansão Portuguesa*, Editora Ulisseia, Lisabon.

Grieco, Agrippino, s. a. *Poetas e Prosadores do Brasil*, Livros do Brasil, Lisabon.

Laborinho, A. P.; Correia, J. D. Pinto *et al.* 2015. “Modos, géneros e discursos da Literatura de Viagens de Língua Portuguesa”, u: *Narrativas de Viagens e Espaços*

de Diáspora. URL: http://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/23879/1/3_SelectedEssays_649-938_2.pdf. Pristup: 11. siječnja 2019.

Lousada, Maria Alexandre; Ambrósio, Vitor 2017. *Literatura, viagens e turismo cultural no Brasil, em França e em Portugal*, ur. M. A. Lousada i V. Ambrósio, Lisabon.

Machado, Álvaro Manuel (ur.) 1996. *Dicionário de Literatura Portuguesa*, Editorial Presença, Lisabon.

Miličević, Nikola 1974. “Brazilska književnost”, u: *Povijest svjetske književnosti*, knjiga br. IV, Liber-Mladost, Zagreb.

Moisés, Massaud, s. a. *A Literatura Brasileira Através dos Textos*, Editora Cultrix, São Paulo, 20. izd.

Oliveira, José Osório de 1956. *História Breve da Literatura Brasileira*, ur. Martins, Lisabon.

Paradinha, Maribel Marta Castro s. a. “A literatura de viagens e as viagens na literatura portuguesa: entre sonho e realidade”, u: *Repositorio de la Facultad de Filosofía y Letras*. URL: http://ru.ffyl.unam.mx/bitstream/handle/10391/4874/10_ALM_18_2013_Malta_129-148.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Pristup: 27. prosinca 2018.

Picchio, Luciana Stegagno 1988. *A Literatura Brasileira. Das Origens a 1945*, Martins Fontes, São Paulo.

Pinto, João Rocha 1994. “Literatura de viagens”, u: *Dicionário de História dos Descobrimientos Portugueses*, vol. II, Caminho, Lisabon.

Prado, Coelho Jacinto do (ur.) ³1983. *Dicionário de Literatura*, Figueirinhas, Porto.

Reis, Carlos (ur.) 1993–1995. *História Crítica da Literatura Portuguesa*, Verbo, Lisabon.

Rocha, Ilídio ²1996. *Roteiro da Literatura Portuguesa*, Ferrer de Mesquita, Teo (ur.). Frankfurt am Main.

Romano, Luís Contatori 2013. “Viagens e Viajantes: uma Literatura de Viagens Contemporânea”, u: *Estação Literária Londrina*, vol. 10B, siječanj, str. 33–48.

Saraiva, José; Lopes, Óscar ¹³1985. *História da Literatura Portuguesa*, Porto.

Schemes, Elisa Freitas 2015. “A literatura de viagem como gênero literário e como fonte de pesquisa”, u: *XXVIII Simpósio Nacional de História: Lugares Dos Historiadores; Velhos e Novos Desafios*, 27.–31. srpnja. URL: http://www.snh2015.anpuh.org/resources/anais/39/1439245917_ARQUIVO_2.ARTIGOANPUH2015Elisa-Final.pdf. Pristup: 12. veljače 2019.

Talan, Nikica 2004. *Povijest portugalske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.

Talan, Nikica 2005. *Suživot s Portugalom*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.

Talan, Nikica 2008. *Povijest brazilske književnosti*, Školska knjiga, Zagreb.

Talan, Nikica 2011. *Portugal* (monografija), Školska knjiga, Zagreb.

Tomasović, Mirko 1974. “Portugalska književnost”, u: *Povijest svjetske književnosti*, Mladost, Zagreb.

Torréjon, José M. Martínez; Monteiro, Cristina (ur.) 2002. *História e Antologia da Literatura Portuguesa, Século XVI (Literatura de Viagens – II)*, Fundação Calouste Gulbenkian, Boletim, br. 23, Edições Cotovia, Lisabon.

Veríssimo, José ⁵1969. *História da Literatura Brasileira*, Livraria José Olympio Editora, Rio de Janeiro.

⁶² Makar bi se (kad bi to bilo moguće) velik dio njih rado odrekao spomenute baštine!

SUMMARY

THE TRAVEL NARRATIVE AS A MODUS VIVENDI OF PORTUGUESE AND (LUSO)-BRAZILIAN LITERATURE THROUGH CENTURIES

The article offers a sustained overview of all significant Portuguese travel narratives, with an appendix which carries a brief overview of the Brazilian literary travelogue tradition due to a strong interweaving of the two great Lusophone literatures. Luso-Brazilian travel narrative as a literary genre (or, genre with literary pretensions) is characterized by a marked hybridity (for example, the interweaving of journal, autobiography and memoirs) and their manifold (practical) purpose (nautical, ethnographic, tourist, pilgrim, political, diplomatic), which has often dictated its own structure. Portugal, and its culture and civilization, has due to its historical and geographical conditions been almost by default oriented towards travel narratives as a *conditio sine qua non* not only of its literary and cultural but also national and political survival. Therefore it is reasonable to argue that the travel nar-

rative represents a *modus vivendi* of the entire Portuguese, and for the most part also Brazilian (i.e. Luso-Brazilian) literature through centuries, since Lusitanic identity has by the quirk of fate been informed precisely by facing off the other and the different, by its relentless search for the “selfness,” that could be grasped only in the clash with its presumable negation—a clash which experiences its literary affirmation (and dramatization) precisely in the travel writing. It is therefore not surprising that both the Portuguese and the Brazilians (as the former’s cultural inheritors) have emphatically used the travel narrative each time their (oftentimes almost “presumptuous”) self-assurance came to (historic) test. Moreover, some of the very best Luso-Brazilian travel narratives (whereby one naturally thinks of a complex hybrid literary genre of the predominantly essayistic features, and not of the tourist guides), were created exactly in the moments of considerable social ruptures and crises. What might be the exact reason for this, however, still remains to be seen.

Key words: travel narrative, generic hybridity, Portugal, Brazil, history